Jean-Jacques Maffre

Secolul lui Pericle

70

Micii enciclopedii

CORINT

Redactor: Radu Badale
Tehnoredactare computerizată: Lucian Curteanu
Coperta: Walter Riess
Cartografie: Petruţa Şerban

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
MAFFRE, JEAN-JACQUES
Secolul lui Pericle / Jean-Jacques Maffre ;
pref: Zoe Petre; trad.: Gheorghe Ţiţeica - Bucureşti: Corint, 2004.
Bibliogr.
ISBN 973-653-686-6

I. Petre, Zoe (pref.)
II. Ţiţeica, Gheorghe (trad.)

94(38)
008(38)

Editura CORINT
Difuzare:
Str. Teodosie Rudeanu nr.21, Sector 1, Bucureşti
Tel.: 222.19.49; 223.19.28; 260.10.26; 222.40.34
Fax: 222.71.78
E-mail: vanzari@edituracorint.ro
Magazinul virtual al editurii: www.edituracorint.ro

Jean-Jacques Maffre
LE SIÈCLE DE PÉRICLÈS
© Presses Universitaires de France, 1990;
2e édition mise à jour: 1994, janvier

Toate drepturile asupra acestei lucrări
sunt rezervate Editurii CORINT, parte componentă
a GRUPULUI EDITORIAL CORINT

ISBN: 973-653-686-6

Format: 16/54x84. Coli tipo: 9

Tiparul executat la:

Tipografia MULTIPRINT S.A.
str. Bucium nr. 34, Iaşi - 700265
Tel: 0232-211225, 236388, Fax: 0232-211252

JEAN-JACQUES MAFFRE

SECOLUL LUI PERICLE

Prefaţă de Zoe Petre
Traducere de Gheorghe Ţiţeica

CORINT
Bucureşti, 2004

Date despre autor:

Jean-Jacques Maffre este un fost membru al Şcolii Franceze din Atena, profesor la Universitatea Paris IV – Sorbona, doctor în litere.

A mai publicat:

L'art grec, Paris, Flammarion, „La Grammaire des styles", 1984.

L'art grec, Paris, PUF, col. „Que sais-je?", nr. 2278, 1986 (ed. a 6-a, 2001).

La vie dans la Grèce classique, Paris, PUF, col. „Que sais-je?", nr. 231, 1988 (ed. a 2-a,1992).

PREFAŢĂ

Conform venerabilei tradiţii ilustrate de colecţia „Que sais-je?" a editurii pariziene Presses Universitaires de France, *cartea lui Jean-Jacques Maffre, pe care azi Editura Corint o pune la îndemâna cititorului român, reprezintă o succintă, dar plină de substanţă sinteză consacrată celei mai strălucite perioade a istoriei şi civilizaţiei ateniene,* Secolul lui Pericle. *Secolul al V-lea î.Hr. este, într-adevăr, adesea numit astfel, cel puţin de la Voltaire încoace, deşi, aşa cum cu severă rigoare ne aminteşte chiar* Introducerea *prezentei cărţi, nu putem, de fapt, considera că personalitatea acestui mare om politic atenian ar fi dominat efectiv întregul răstimp al secolului în care a trăit, de vreme ce, pe de o parte, era abia un copilandru în vremea războaielor cu perşii, care au reprezentat un moment de cotitură esenţial în istoria Atenei şi în genere a elenităţii, şi, pe de altă parte, Pericle îşi încheia viaţa, destul de brusc, în primii ani ai celuilalt război, cel numit peloponesiac, altă răscruce dramatică a istoriei secolului al V-lea. Dacă Pericle a fost un personaj central la originile acestui război şi în primii trei ani ai conflictului, moartea sa în 429 î.Hr., victimă a gravei epidemii care secerase mii de atenieni în aceşti ani inaugurali ai războiului cu Sparta, privează Atena de cel mai clarvăzător dintre strategii săi şi deschide o etapă pe drept numită tragică în istoria cetăţii.*

Dintr-un alt unghi, aşa cum remarcă pe bună dreptate autorul, Pericle nu a fost nici prinţ, nici despot al Atenei, deosebindu-se astfel radical de alte personalităţi istorice

care au dat numele lor unui întreg veac, astfel încât acum vorbim adesea de secolul lui Augustus sau de cel al lui Ludovic al XIV-lea. Pericle a fost unul dintre oamenii politici de frunte ai celor trei decenii de glorie dintre 460 şi 430 î.Hr., deosebindu-se de aceştia doar prin excepţionalul prestigiu datorită căruia a fost ales, vreme de 15 ani consecutivi, ca unul dintre cei 10 strategi ai Atenei. Cu mai multă îndreptăţire decât Augustus, el ar fi putut spune că a avut tot atâta putere ca şi ceilalţi fruntaşi atenieni, dar mai multă autoritate decât oricare dintre aceştia.

Cartea nu este însă o biografie a acestui vestit atenian, descendent, prin tatăl său, Xanthippos, al ilustrei familii a Bouzygilor şi, pe linie maternă, al neamului Alcmeonizilor — probabil cea mai puternică şi, oricum, cea mai turbulentă familie nobilă ateniană — dar care şi-a construit cariera politică contribuind activ la instaurarea celei mai radicale forme de democraţie cunoscute în Antichitate. Cartea e consacrată istoriei cetăţilor greceşti şi a Atenei, în special, în secolul al V-lea î.Hr., urmărind şi explicând evoluţia şi triumful Atenei între războaiele medice (490–478 î.Hr.) şi războiul peloponesiac (431–404 î.Hr.). Patru capitole examinează, pe rând, istoria evenimentelor care au marcat veacul al V-lea, structurile socio-economice definitorii pentru cetate şi relaţia lor cu instituţiile politice, efervescenţa culturală, intelectuală şi artistică a secolului al V-lea atenian, încheindu-se cu o bibliografie care poate lărgi cadrul discuţiei pentru cititorul doritor să depăşească limitele inerente unei introduceri menite să iniţieze un public foarte larg şi variat în problemele istoriei ateniene.

De bună seamă, încercarea de a cuprinde în doar câteva zeci de pagini o istorie complexă şi foarte intens cercetată, mai ales în ultimele două secole, din cele mai diverse unghiuri, de la studiul inscripţiilor sau al monedelor la cel

al conceptelor filozofice ori al viziunii artistice este un pariu dintre cele mai dificile. Dar este un pariu pe care cartea lui J.-J. Maffre l-a câştigat, menţinând pe tot parcursul expunerii un delicat echilibru între abundenţa — relativă, în comparaţie cu alte perioade istorice, dar remarcabilă totuşi, în raport cu alte cetăţi ale Greciei — de informaţie istorică, multitudinea exegezelor moderne şi nevoia de a limita expunerea la punctele ei cu adevărat esenţiale. Ar fi şi incorect, şi inutil ca prefaţatorul să propună ca strictei expuneri a esenţialului căreia cartea îi e subordonată să i se adauge un amănunt sau altul: acestea sunt, evident, nenumărate, dar nu-şi au îndeobşte locul într-o introducere de caracter cu totul general. Ce se cuvine să facem în aceste pagini liminare este, pe de o parte, să subliniem că imaginea de ansamblu pe care autorul o transmite cititorului său virtual este echilibrată, convingătoare şi atentă la nuanţele pe care o istorie a Atenei concepută azi e datoare să le transmită. Remarcăm, în acest sens, îndeosebi capitolul consacrat vieţii economice şi sociale, care refuză orice modernizare abuzivă — prea ades prezentă în lucrări mai vechi, care exagerau fără temei caracterul urban, artizanal şi comercial al societăţii ateniene. Dimpotrivă, reconstituirea pe care J.-J. Maffre o propune este echilibrată şi integrează cu claritate discursului propus aici rezultatele a mai bine de un veac de dezbateri aprinse, cu o capacitate de sinteză care se impune cititorului avizat şi convinge pe cel care acum începe să se intereseze de istoria secolului lui Pericle.

Textul este cu totul remarcabil prin acurateţe şi exactitate. Ceea ce ar fi întregit poate într-o şi mai mare măsură substanţa acestei alerte introduceri ar fi fost o viziune de ansamblu fructificând în mai mare măsură contribuţiile pe care istoria instituţiilor, pe de o parte, şi metodele

antropologiei culturale, pe de alta, le-au furnizat în ultimele decenii de cercetare.

În ce priveşte instituţiile, aş fi optat, în locul prezentării — utile, dar ce poate fi inutil când ne adresăm unui public încă neavizat — a instituţiilor spartane, pentru o mai mare atenţie acordată funcţionării efective a democraţiei directe ateniene: o evocare a modului de desfăşurare a dezbaterilor în adunarea poporului, aşa cum le putem reconstitui cu ajutorul textelor literare şi epigrafice, poate demonstra mai clar în ce fel corpul civic atenian era chemat să-şi spună opinia efectiv în cele mai diverse aspecte ale vieţii cetăţii, de la culte la construcţii publice. Cum se intervenea, cine erau vorbitorii, cum se vota — toate aceste amănunte, asupra cărora cercetarea recentă se apleacă cu mare atenţie, pot da viaţă unei aserţiuni mai degrabă abstracte despre democraţia directă. O instituţie crucială a democraţiei ateniene, ***Consiliul celor 500 — boulè,*** *inventat de Clistene şi reformat de Efialte (al cărui rol în radicalizarea structurilor democratice ateniene merita, cred, o mai mare atenţie), ar fi putut dobândi un relief mai apropiat de multiplele sale roluri, de la cel de loc de exerciţiu efectiv al actelor de decizie pentru un mare număr de cetăţeni — de vreme ce „cei 500 supuneau unui examen prealabil orice propunere care urma să fie dezbătută în* ***ecclesia****" — la acela de administrator al Ligii maritime ateniene. În fine, dar nu în ultimul rând, merita să fie relevat modul concret în care funcţionau tribunalele, un mod deosebit de cel cu care cititorul contemporan e familiar, câtă vreme juriul, format din 50 sau 500 de cetăţeni obişnuiţi, era autorul tuturor deciziilor, alegând, de fapt, între propunerea fiecăreia dintre părţi. Tot tribunalele joacă la Atena — aşa cum încă Aristotel o afirma — un rol esenţial în consolidarea autorităţii colective a corpului civic,*

exercitând o presiune, adesea denunţată de sursele literare, asupra celor mai de vază dintre cetăţeni, cu consecinţe importante în echilibrarea — şi uneori în dezechilibrarea — balanţei de putere între demos şi fruntaşii cetăţii. Importanţa salarizării funcţiilor publice pentru consolidarea dominaţiei colective a corpului civic asupra personalităţilor publice, pe care indemnizarea, ***misthos****, le subordona simbolic cetăţii — în contrast cu dependenţa cetăţii de munificenţa celor bogaţi şi puternici, cum se întâmpla în secolele anterioare, şi cum se va întâmpla pe o scară cu mult mai vastă în epoca elenistică — întregeşte acest tablou al unei democraţii în acţiune, căruia i-am putea adăuga o referire la acţiunea colectivă a* ***demelor****, comunele atice, substructuri teritoriale pline de vitalitate, sau la marile ceremonii colective — festivaluri, procesiuni, spectacole de teatru — care pun în scenă corpul civic atenian ca pe un întreg solidar, liber şi egal.*

Într-adevăr, ultimele decenii de cercetare istorică au deschis calea unei lecturi mai atente la ansamblul relaţiilor, reale sau imaginare, prin care cetatea dă seamă de propriile-i alcătuiri, şi la modul în care democraţia antică se elaborează ca discurs implicit sau explicit despre societate şi cultură. Fără a intra în detalii care nu şi-ar fi avut locul într-o sinteză atât de constrângătoare, câteva cuvinte despre modul în care reprezentările comune asupra universului uman, aşa cum sunt ele atestate în textele literare sau în imaginile pe care artiştii şi artizanii acestei epoci ni le-au transmis, ar fi deschis calea unei lecturi mai complexe a evenimentelor: putem oare înţelege cu adevărat modul de desfăşurare şi consecinţele războiului pelponesiac fără a înţelege contrastul, la limită chiar incompatibilitatea, între ethosul războiului tradiţional, ca înfruntare a două formaţii compacte de infanterişti greu

*înarmaţi, hopliţii, şi tehnica iscusită a războiului naval, cu manevrele sale tot mai complicate? Or, acest conflict de concepţii strategice şi etice deopotrivă este definitoriu pentru însăşi democraţia atenianã din secolul al V-lea î.Hr., unde cetăţenii cei mai puţin avuţi, **theţii**, devin principala resursă umană a flotei, dobândind o statură politică fără precedent în lumea mai conservatoare a cetăţilor din restul lumii greceşti.*

*Rândurile de mai sus nu sunt adăugiri, şi cu atât mai puţin reproşuri pe care prefaţatorul nu se încumetă nicicum să le formuleze în faţa unui text ale cărui calităţi de claritate, sinteză şi spirit geometric nu pot fi îndeajuns subliniate. Aceste rânduri nu sunt decât îndemnuri adresate cititorului român interesat de originile antice ale democraţiei de a nu se opri la această excelentă introducere, ci de a merge mai departe în explorarea acestei extraordinare experienţe umane care a fost Atena **Secolului lui Pericle**.*

Zoe Petre
Bucureşti, octombrie 2004

INTRODUCERE

Mărturia lui Tucidide este clară: Pericle a murit în anul 429 î.Hr., victimă a epidemiei pe care tradiţia a înregistrat-o ca fiind de ciumă, deşi a fost fără îndoială una de tifos. Această molimă a devastat Atena la începutul conflictului militar numit îndeobşte războiul peloponesiac, dar care a cuprins în realitate o mare parte a lumii elene. Pericle s-a născut în preajma anului 490 şi a exercitat funcţii politice importante în oraşul său natal vreme de cel mult treizeci de ani, între 460 şi 429; el nu a deţinut decât de titlul de *strateg*, adică de general şi aceasta doar timp de cincisprezece ani, laolaltă cu alţi nouă colegi, titulari ai aceleiaşi funcţii; iar dacă, în realitate, se bucura de rolul conducător într-un curent politic majoritar ce-i regrupa pe partizanii celei mai radicale democraţii pe care o admitea epoca, Pericle nu a fost singurul om politic influent al cetăţii sale. Atena a jucat un rol de prim plan în istoria politică, economică, literară, artistică şi filozofică a secolului al V-lea î.Hr., însă s-a confruntat cu mari dificultăţi, care au culminat cu teribilul eşec de la sfârşitul aceluiaşi veac, în 404, când a fost zdrobită de Sparta, în bătălia de la Aigospotamos. Pericle n-a fost nici rege, nici principe, nici împărat; el n-a guvernat o ţară ci, în sens strict geografic, doar o cetate grecească al cărei teritoriu abia depăşea 2500 km^2! Longevitatea lui nu are nimic extraordinar în ea şi, dacă ar fi să-l judecăm după rezultatul final, a aruncat Atena într-un război catastrofal pentru ea şi ruinător pentru o mare parte a lumii elene.

În aceste condiţii, de ce oare se vorbeşte de *secolul lui Pericle*, aşa cum se vorbeşte de secolul lui Augustus sau de secolul lui Ludovic al XIV-lea? Este greu de spus cine a folosit pentru întâia dată sintagma *secolul lui Pericle*, însă poate fi uşor ghicită provenienţa acesteia şi înţelese raţiunile înrădăcinării ei. În prima jumătate a *secolului lui Ludovic al XIV-lea*, Voltaire, distingând „patru epoci fericite... în care artele au înflorit şi care, ilustrând măreţia spiritului uman, constituie exemple pentru posteritate", îşi începea analiza astfel:

„Primul dintre aceste secole, de care se leagă adevărata glorie, este cel al lui Filip şi Alexandru, sau cel al unor Pericle, Demostene, Aristotel, Apelles, Fidias, Praxitele."

Amestec un pic hazardat al unor personalităţi din secolele al V-lea şi al IV-lea, în rândul cărora Pericle nu ocupă nici măcar primul loc; însă ideea de a vorbi de un *secol al lui Pericle* era astfel lansată şi sugerată unor istorici mai riguroşi în materie de cronologie. De altfel, anticii înşişi fuseseră deschizători de drum prin glorificarea lui Pericle, a colaboratorilor săi şi a realizărilor artistice ale epocii.

În pofida duratei relativ scurte a carierei sale politice, ori poate chiar datorită acestui fapt, precum şi datorită morţii tragice, Pericle a fost preamărit atât de contemporani, cât şi de către aceia dintre compatrioţii lui care, în perioadele istorice următoare, s-au aplecat cu nostalgie asupra epocii pe care o considerau drept cea mai gloriqasă pentru Atena. Istoricul Tucidide este cel dintâi care, încă de la sfârşitul secolului al V-lea, face elogiul lui Pericle, admirându-i influenţa pe care o exercita, ca urmare a talentului său de orator şi de om politic. „Datorită consideraţiei de care se bucura, inteligenţei şi evidentei sale

integrităţi, el dobândise o autoritate ce îi permitea să ţină mulţimile, deşi libere, în frâu şi, în loc să fie condus de mulţimi, el era cel ce le domina... Sub numele de democraţie, în realitate guverna cel dintâi cetăţean [adică Pericle]" (Tucidide II, 65). Iar această putere era exercitată de Pericle nu doar asupra Atenei ci, aşa cum vom vedea, asupra unui „imperiu" care îngloba numeroase insule şi cetăţi ale Mării Egee şi Asiei Mici, teritorii pe care Atena le controla cu ajutorul unei flote numeroase şi foarte eficace.

Prestigiul lui Pericle devine explicabil: el a fost *de facto*, timp de trei decenii, şeful charismatic al celei mai puternice cetăţi greceşti a anilor 460–430. Dar asta nu a fost totul. Încă din 349, Demostene, în a treia sa *Filipică*, după ce aminteşte că în secolul al V-lea „atenienii de atunci... au exercitat vreme de patruzeci şi cinci de ani asupra grecilor o stăpânire acceptată de aceştia"(§24), îşi completează elogiul făcut secolului trecut prin această exclamaţie admirativă:

„Atunci, prin voinţa poporului, au fost ridicate atâtea monumente, atâtea sanctuare minunate, atâtea capodopere, încât nu au mai lăsat nimănui putinţa de a le depăşi!" (§25).

De data aceasta, realizările artistice ale secolului lui Pericle sunt cele preamărite, iar Plutarh nu va face decât să le evidenţieze o dată în plus de-a lungul unor pagini celebre care încep astfel:

„Monumentele se ridicau cu măreţie impunătoare, cu frumuseţe şi graţie inimitabile; artiştii se străduiau să se depăşească pe ei înşişi prin perfecta tehnică a lucrului, însă faptul cel mai admirabil îl reprezenta iuţeala execuţiei. Toate aceste lucrări, care pentru a fi desăvârşite păreau a cere

munca mai multor generaţii, au fost terminate în perioada de apogeu a unei singure cariere politice" (*Viaţa lui Pericle*, 13, 1–2).

Acestor opere de artă edificate pe Acropola Atenei, Plutarh le-ar fi putut adăuga un mare număr de capodopere ale literaturii, create de-a lungul vieţii lui Pericle de către atenienii Eschil, Sofocle şi Euripide, pentru a nu ne referi decât la autorii dramatici.

Ce mai întâlnim în aceeaşi perioadă în restul lumii elene? Sunt realizate alte mari creaţii ale arhitecturii, în special în Grecia Mare şi în Sicilia, la Paestum şi la Agrigent sau în Pelopones, la Bassae-Phigalia; alţi maeştri ai sculpturii şi picturii, ca Myron din Eleutherai, Policlet din Argos şi Polygnot din Thasos; alte mari spirite ale literaturii, ale filozofiei sau ale ştiinţei precum Herodot din Halicarnas, Anaxagoras din Clazomenai şi Hippocrate din Kos. Cu toate acestea, nicăieri nu se înregistrează aceeaşi concentrare ca în Atena, aceasta devenind de altfel un pol de atracţie pentru numeroşi străini, cum ar fi Anaxagoras, sofişti ca Protagoras din Abdera, însuşi Herodot, care se stabileşte aici vreme de câţiva ani şi Polygnot, care decorează o parte din agora.

Aşadar, este legitim să vorbim de *secolul lui Pericle*, cel puţin atunci când desemnăm mijlocul şi cel de-al treilea sfert al secolului al V-lea. Însă acest moment privilegiat al cetăţii ateniene se explică prin jumătatea de veac care l-a precedat, după cum destinul îi este pecetluit în ultimul sfert de secol, o dată cu Războiul Peloponesiac. Prin urmare vom înţelege aici *secolul lui Pericle* în sensul cel mai larg şi ne vom ocupa de fapt de întregul secol al V-lea, nu numai la Atena, ci, pe cât ne stă în putinţă, în ansamblul lumii greceşti. Spun „pe cât ne stă în putinţă" deoarece documentaţia pe care o avem este departe de a fi omogenă. Fireşte, Atena este cea asupra

căreia ne-am documentat cel mai mult, sau mai bine zis cel mai puţin lacunar, căci în istoria ateniană a secolului al V-lea subzistă încă numeroase zone obscure; pentru celelalte cetăţi sau regiuni ale lumii elene, situaţia este, din păcate, încă şi mai proastă.

Care sunt sursele noastre de informare pentru cel de-al V-lea secol î.Hr.? În ciuda rezervelor pe care tocmai le-am exprimat, ele se dovedesc numeroase şi variate. Pentru istoria generală, deţinem în primul rând izvoare literare, începând cu cei doi mari istorici ai secolului al V-lea, Herodot şi Tucidide, ale căror opere sunt complementare şi ne-au parvenit integral: *Cercetările* celui dintâi tratează războaiele medice, *Istoriile* celui de-al doilea au ca subiect Războiul Peloponesiac (până în 411, întrucât lucrarea este neterminată). Alţi istorici greci posteriori epocii aduc completări: fie procedează ca Xenofon, care, în secolul al IV-lea, în *Hellenicele* sale, continuă relatarea lui Tucidide pentru istoria sfârşitului de secol, fie propun propriile lor versiuni pentru evenimentele scurse, aşa cum este cazul lui Diodor din Sicilia (secolul I î.Hr.) în cărţile XI şi XII din a sa *Bibliotecă istorică*. Mai trebuie să adăugăm acestor izvoare unele fragmente din lucrările unor istorici greci numiţi „Atthidografi", autori ai cronicilor Atticei, din rândul cărora se distinge Hellanicos; apoi autorul anonim al aşa-numitelor *Hellenice din Oxyrinhos* (din care s-au păstrat câteva fragmente sub forma unui papirus găsit la Oxyrinhos, în Egipt şi care relatează evenimentele din anii 409–407); Ephoros, care a trăit în secolul al IV-lea î.Hr., şi Timeu din Taormina, în secolul al III-lea, acesta important pentru istoria Siciliei; unele pasaje din oratorii atici ai veacului al V-lea (Andocide) şi al IV-lea (cu precădere Lysias, Isocrate, Demostene şi Eschin) şi câteva pasaje ale unor istorici romani, precum Cornelius Nepos.

Mai curând moralist decât istoric, Plutarh (sec. I–II d.Hr.) ne furnizează şi el numeroase informaţii deoarece în cadrul *Vieţilor Paralele* consacră monografii unui număr de şase oameni politici atenieni din secolul al V-lea: Temistocle, Aristide, Cimon, Pericle, Nicias şi Alcibiade; *Viaţa lui Licurg* este preţioasă pentru cunoaşterea regimului politic şi social din Sparta, unde completează informaţiile tratatului lui Xenofon *Asupra Constituţiei lacedemonienilor*. Filozoful Aristotel (sec. IV) s-a preocupat mult de constituţii; avem de la el *Constituţia Atenei (Athenaion Politeia)* care constituie o mină de informaţii. Sub un titlu grecesc aproape asemănător, tradus îndeobşte prin *Republica Atenienilor*, ne-a parvenit, de asemenea, un pamflet oligarhic (datând probabil din anii 430) care ne-a fost transmis sub numele lui Xenofon, dar care în mod sigur nu-i aparţine; criticând democraţia ateniană, autorul ne ajută să-i cunoaştem modul de funcţionare. O atare abundenţă de izvoare nu este, fără îndoială, dăunătoare; uneori însă ea îl face pe cercetător să fie cuprins de îndoieli, deoarece apar contradicţii între diferiţii autori antici şi constituie indirect un îndemn la prudenţă în aprecieri.

În materie de instituţii, de diplomaţie, de economie, de practici religioase putem să recurgem la surse epigrafice, care au evident enormul avantaj de a fi contemporane cu faptele la care se referă; de pildă, descoperirea cu ocazia săpăturilor făcute în agora Atenei a unor inscripţii referitoare la tributul vărsat de cetăţile Ligii de la Delos a permis mai buna înţelegere şi urmărire în timp a funcţionării ligii (sub rezerva unei corecte datări a acestor inscripţii); alte texte lapidare, cum ar fi calculele contabile ale construcţiei Erechteionului, ne lămuresc asupra identităţii sociale şi a salariilor muncitorilor ce au lucrat pe acest şantier.

Cunoaşterea majorităţii marilor scriitori ai secolului al V-lea se bazează pe acele texte care ne-au parvenit şi datorită cărora putem să ne facem o idee destul de corectă asupra talentului lor, chiar dacă multe din lucrările lor, de exemplu tragediile, nu ne sunt cunoscute decât prin titluri sau prin fragmente. În schimb, textele marilor gânditori, filozofi şi sofişti au dispărut aproape integral; de aceea trebuie să recurgem, pentru a întregi o informaţie lacunară, la diferite opere ulterioare şi adeseori la compilaţii târzii cum ar fi *Vieţile, doctrinele şi afirmaţiile filozofilor iluştri* a lui Diogene Laertius (sec. III d.Hr.). Cazul lui Socrate este special: el n-a scris nimic, deci nu putem să-i înţelegem gândirea decât prin lucrările care îi sunt dedicate de discipolii Platon şi Xenofon.

În domeniul creaţiei artistice, avem ca primă sursă de informaţii vestigiile sau chiar obiectele în sine atunci când ele s-au conservat din secolul al V-lea până în zilele noastre (de exemplu unele temple şi decoraţiunile lor sculptate, din Atena ori din alte zone) sau când săpăturile arheologice ni le-au redat (figurine din pământ ars, statuete de marmură, ceramică, monede); aceste ultime două categorii de obiecte ne lămuresc mult în privinţa relaţiilor economice. Însă obiectele arheologice din secolul al V-lea nu poartă decât arareori semnătura unui fabricant. Pentru a şti mai multe despre identitatea artiştilor trebuie să recurgem la texte antice datând din diverse epoci, în acest sens fiind de referinţă doi autori romani (Vitruviu, autor în epoca lui Augustus al lucrării *De Architectura* şi Pliniu cel Bătrân, a cărui *Istorie Naturală*, scrisă în secolul I d.Hr., oferă, în cărţile XXXIV–XXXV, o panoramă a sculpturii şi picturii clasice) ca şi un autor grec mai târziu, Pausanias, căruia îi datorăm, *Periegeza Greciei* scrisă la mijlocul secolului al II-lea d.Hr.

Informaţiile provenind de la aceşti autori sunt capitale pentru marea pictură, ale cărei originale au dispărut în cvasitotalitate o dată cu materialele de suport (lemn, stuc, pânză); aceste informaţii ne permit uneori să atribuim o anumită operă care ni s-a păstrat unuia sau altuia dintre artiştii cunoscuţi (de pildă sculptura ornamentală a unui templu) sau să înţelegem semnificaţia iconografică a ansamblelor grav deteriorate (cum ar fi frontoanele Parthenonului). Inscripţiile lapidare atestă adesea, prin semnături gravate pe soclurile statuilor, munca unui anumit sculptor într-un anumit loc (ca de pildă la Delphi sau la Olympia). Însă opera propriu-zisă a dispărut de cele mai multe ori încă din antichitate, victimă a jafurilor sau distrugerii (bronzuri retopite, marmură aruncată în cuptoarele de var).

Aşadar viziunea noastră asupra secolului lui Pericle va fi în mod necesar incompletă, deoarece documentaţia se dovedeşte departe de a fi exhaustivă. Cu toate aceste, ea este considerabilă, ceea ce face imposibilă o prezentare detaliată, ba chiar o abordare sintetică a *tuturor* aspectelor secolului al V-lea în cuprinsul unei cărţi cu un număr de pagini strict limitat. Trebuie deci făcute nişte selecţii, dar pe ce criterii? Conjunctura s-a asociat raţiunii pentru a ne uşura alegerea. Pentru a oferi o imagine care să nu fie prea incompletă asupra acestei perioade atât de bogate şi de diverse, se cuvine să prezentăm în mod obligatoriu principalele evenimente şi oamenii de prim-plan, să trecem în revistă instituţiile politice, nu numai din Atena, ci şi din Sparta şi din alte cetăţi cu diferite regimuri, să evocăm societatea şi economia, ideile şi mentalităţile, noutăţile ştiinţifice (mai ales progresul medicinii) şi, desigur, cele două giuvaere ale secolului: literatura şi arta.

Rămân în discuţie, pe de o parte, cadrul geografic şi laturile materiale ale civilizaţiei (habitat, îmbrăcăminte, hrană) şi, pe de altă parte, cadrul religios tradiţional, educaţia, obiceiurile, moravurile, pe scurt toate aspectele vieţii cotidiene ale grecilor din secolul al V-lea*.

* Aici intervine conjunctura, materializată prin două cărţi recent apărute în colecţia „Que sais-je?": în 1981, Fernand Robert publica un studiu de ansamblu privind *Religia greacă* (nr.1969; a 3-a ed., 1992), care furnizează toate datele generale, valabile evident pentru secolul lui Pericle; în 1988, lucrarea noastră *Viaţa în Grecia clasică* (nr. 231; a 2-a ed., 1992) încerca să pună în lumină numeroasele aspecte ale vieţii private a grecilor din secolele al V-lea şi al IV-lea. Deci am lăsat deoparte în mod deliberat din cuprinsul prezentei cărţi tot ceea ce se referă la moravuri, la viaţa cotidiană şi la religie în general, rugându-l pe cititor să consulte, pentru studierea acestor subiecte, cele două volume semnalate mai sus. Şi alte titluri apărute în colecţia „Que sais-je?" aduc utile completări: R.J. Palanque, *Imperialismele antice* (nr.320, ed.a 3-a; 1967); Cl. Mossé, *Istoria doctrinelor politice în Grecia* (nr.1340, ed.a 2-a, 1975); J. Brun, *Socrate* (nr.899, 1960; ed.a 10-a, 1992) şi *Presocraticii* (nr.1319, 1968; ed.a 4-a, 1989); G. Romeyer Dherbey, *Sofiştii* (nr.2223, 1985; ed.a 2-a,1989); R. Flacelière, *Prezicători şi oracole greceşti* (nr.939, 1961); P. Grimal, *Teatrul antic* (nr.1732, 1978; ed.a 3-a,1991); F. Robert, *Literatura greacă* (nr.227; ed. a 8-a,1979); M. Trède şi M. Saïd, *Literatura greacă de la Homer la Aristotel* (nr.227, 1990). Pentru mai buna situare a artei secolului al V-lea în raport cu cea a epocii arhaice şi cu cea a secolului următor, poate fi citită cartea noastră *Arta greacă* (nr.2278; ed. a 3-a, 1991) — de unde vom prelua aici unele pasaje —, întrucât în toate domeniile şi în special în cel al artei, *secolul lui Pericle* nu poate fi înţeles şi pe deplin apreciat, după părerea noastră, decât prin comparare cu cel care l-a pregătit şi cel ce i-a urmat (n.a.).

Temistocle (muzeul din Ostia)

Socrate (muzeul din Napoli)

Herodot/Tucidide
(muzeul din Napoli)

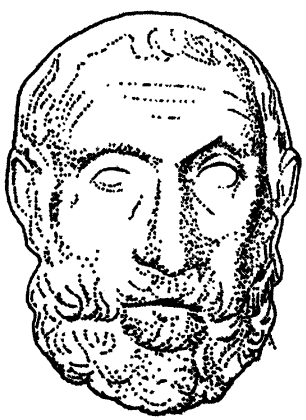

Hippocrate
(Richter, fig. 858; Napoli)

Fig.1 — *Portretele în piatră ale unor personalităţi eminente ale secolului lui Pericle: Temistocle, Socrate, Herodot, Tucidide, Hippocrate*

Capitolul I

CRONICA UNUI SECOL DE RĂZBOAIE ŞI RIVALITĂŢI ÎNDÂRJITE

1. Lumea elenă în zorii „secolului lui Pericle"

La începutul secolului al V-lea, lumea elenă era formată din juxtapunerea a câteva sute de oraşe-state, situate nu numai în insule şi pe cele două maluri ale Mării Egee, ci şi în regiuni îndepărtate de Grecia propriu-zisă, ca Iliria, Italia meridională, Sicilia, Corsica, Galia meridională (Marseille şi Agde), litoralul Mării Negre şi Cirenaica. Prezenţa greacă se întindea într-o mare parte a bazinului mediteranean. Fiecare cetate (în greceşte *polis*) era independentă, iar populaţia ei cuprindea de obicei trei categorii de locuitori: cetăţenii, singurii care deţineau drepturi civice, străinii rezidenţi (denumiţi în Atena *meteci*) şi sclavii, care nu erau decât un fel de marfă vie. Unele cetăţi, ca Argos, Teba, Atena, Sparta existau de mai multe secole, altele, în special coloniile, datau abia de un secol sau două. Unele erau prestigioase şi opulente — de exemplu, în afară de cele deja citate, Corint, Thasos, Cirene, Siracuza; multe erau însă modeste şi sărace. Regimurile politice variau: monarhie, tiranie, oligarhie, democraţie; cetăţile greceşti din Asia Miçă (ca Efes, Foceea, Milet, Samos) se aflau, de puţină vreme, sub dominaţia persană. Activităţile economice depindeau de importanţa şi poziţia geografică a cetăţii: comerţul ocupa primul loc la Atena şi la Corint, agricultura la Teba, creşterea animalelor la Argos. Fiecare cetate îngloba un oraş şi o zonă rurală, *chôra*, în care fiinţau mai multe aşezări, precum şi sanctuarele *extra muros*.

În pofida sentimentului lor de apartenenţă la o comunitate de limbă şi de civilizaţie, manifestat cu precădere cu ocazia jocurilor panelenice, la Olympia, la Delphi, la Nemeea, la Istmul Corint, grecii care populau aceste diferite cetăţi erau departe de a practica unitatea şi fraternitatea. Încă din perioada arhaică timpurie, războaie îndârjite au opus spre exemplu Chalkis şi Eretria, în Eubeea, sau Sparta şi Messenia, în sudul Peloponesului; în Grecia Mare (nume sub care era desemnată Italia meridională), Crotona tocmai distrusese Sybaris, în 510; în Grecia centrală, Atena, care în acel moment se află în război mocnit cu Egina, desăvârşise zdrobirea Chalkisului în anul 506 şi amplasase pe teritoriul acesteia 4000 de *cleruhi* (coloni atenieni împroprietăriţi cu un lot de pământ — *cleros*). Interesele locale sunt mult mai puternice decât timidele încercări de apropiere. Doar Sparta, stăpână a Laconiei şi Messeniei, a reuşit să pună pe picioare o alianţă cu caracter militar (o *symmachie*) cu majoritatea cetăţilor peloponesiace (în principal cu Tegeea, Mantineea, Epidaura, Sicyon, Corint, dar fără Argos) precum şi cu Egina şi Megara.

Cu toate acestea, grecii sunt departe de a fi singuri în Mediterana. La vest, etruscii şi cartaginezii îi urmăresc cu suspiciune; la est, imensul Imperiu Persan (circa 3 milioane de kilometri pătraţi) se întinde până la Marea Egee; el anexase în prealabil Mesopotamia, Asiria, Fenicia, Egiptul şi, mai ales, Lidia lui Cressus (încă din anii 546–545) precum şi Tracia (din 510). Cetăţile greceşti ce ocupau de mai multe secole ţărmul apusean al Asiei Mici făceau parte, înainte de 546 din regatul Lidiei, cu suveranii căreia trăiseră în bună înţelegere, şi îşi păstraseră majoritatea vechii lor libertăţi; între 546 şi 540, ele au căzut sub jugul perşilor (sau mezilor), care au

impus în fruntea lor, învestiţi cu puteri tiranice, greci favorabili cauzei persane, cum a fost cazul lui Histiaios la Milet; Samosul a fost şi el anexat către 518–516. Începând cu 522, **Darius I**, un suveran energic, conducea Imperiul ahemenid, împărţit în circa douăzeci de circumscripţii (*satrapii*), administrate de un guvernator persan, purtând titlul de satrap („protector al regalităţii"). O gravă criză nu va întârzia să izbucnească în Asia Mică, în principal în Ionia, între persani şi grecii dornici să-şi redobândească libertatea.

2. Revolta Ioniei şi războaiele medice (499–479)

În 499, Ionia se revoltă împotriva dominaţiei persane. Apelul de ajutor lansat către cetăţile greceşti de pe celălalt mal al Mării Egee nu găseşte ecou decât la Atena şi la Eretria, care trimit un modest contingent de trupe; acestea reuşesc să incendieze Sardes, capitala satrapiei, după care se retrag. Insurecţia se extinde în rândul cetăţilor din regiunea Bosforului, în Caria şi Cipru. Reacţia persană nu întârzie: rebeliunea este zdrobită şi, în 494, Miletul, de unde pornise revolta, este luat cu asalt şi cucerit. Satrapul Artaphernes se arată totuşi moderat în ceea ce priveşte represiunea şi, pentru a calma spiritele, permite dezvoltarea în oraşele elene a unui regim de autonomie civică, fără însă a renunţa la perceperea unui tribut.

Intervenţia militară a lui Darius în Asia Mică îi atrăsese acestuia atenţia către Occident şi trezise poate în el idei expansioniste, ori măcar îi stârnise dorinţa de a impune în Grecia regimuri care să-i fie favorabile, în scopul de a elimina riscul dificultăţilor pe care le avea cu grecii din Asia Mică, incitaţi de compatrioţii lor din Europa. În cursul

Fig. 2 — *Lumea elenă în secolul al V-lea î. Hr.: Sicilia, Grecia Magna, Grecia, Asia Mică*

MAREA NEAGRĂ
TRACIA
BITINIA
Bizanț
Chalcedonia
Mt. Pangeu
Maroneea
Pella
Brea
Amphipolis
Abdera
Samothrace
Aigospotamos
Cyzic
DONIA
Olint
Akanthos
Sestos
Lampsac
Potideea
Abydos
FRIGIA
Mende
Skione
Troia
Neandria
MYSIA
Larissa
Assos
EOLIDA
Lesbos
Mytilene
Capul Artemision
MAREA EGEE
Ile Arginuse
LIDIA
Eubeea
Eritreea
Phoceea
Sardes
Chalcis
Smirna
Delfi
Teba
Eretria
Chios
Clazomenai
Plateea
Teos
Notion
Eleusis
Rhamnonte
IONIA
Colophon
Aphrodisias
Megara
Marathon
Efes
Sycione
Atena
Andros
Samos
Priena
Nemeea
Corint
Salamina
Laurion
Icaria
CARIA
Argos
Sounion
Milet
Didymes
Egina
Tegeea
Ceos
Delos
Halicarnas
LOPONES
Epidaura
Paros
Naxos
LICIA
Cos
Siphnos
Sparta
Amorgos
Cnida
Xanthos
Melos
Rhodos
Camiros
Phaselis
Thera
Lindos
Cythera
Cnossos
Mt. Ida
Prinias
CRETA
Gortyna

verii anului 490, o importantă escadră persană îşi face apariţia în Marea Egee, sub conducerea amiralului Datis. Naxos este incendiat, Eretria este jefuită şi pârjolită. Persanii debarcă la Marathon, pe coasta orientală a Aticăi. Însă, sub conducerea lui **Miltiade**, un contingent grec compus din 10 000 de atenieni şi 1000 de plateeni îi atacă şi îi pun în derută, provocându-le unele pierderi; Datis ridică ancora şi, renunţând să mai debarce la Phaleron, face calea întoarsă în Asia. Atenienii consideră că au reputat o mare victorie, cu care nu vor conteni să se laude. Ei susţin că, prin acţiunea lor, au salvat Grecia de asaltul barbarilor.

Aceştia însă nu vor întârzia să revină. **Xerxes**, care îi succedase lui Darius în 486, organizează în 481 o nouă expediţie mobilizând o armată care, conform lui Herodot, număra 1 700 000 de oameni (VII, 60) de origini dintre cele mai diverse şi 1207 vase (VII, 89)! Cifre fără îndoială exagerate, cel puţin în ceea ce priveşte soldaţii, dar care exprimă impresia de imensitate pe care o vor fi avut cei care au văzut sosind armata persană. Unii dintre greci, cuprinşi de panică sau care sperau să obţină profit din atitudinea lor, rămân neutri sau se alătură, aşa cum o fac tesalienii şi tebanii, invadatorului, Infanteria persană coboară din Nord în 480, după ce traversase strâmtorile; flota o însoţeşte, urmând litoralul. În 481, treizeci de cetăţi, reunite în congres la Istmul Corint sub conducerea Spartei, deciseseră să se alieze şi să reziste; un corp de 7000 de oameni (în special peloponesieni şi focidieni) sunt postaţi la *Termopile* pentru a bloca defileul care, în acea epocă, reprezenta, între mare şi lanţul muntos, locul de trecere obligatoriu spre Grecia meridională; ei sunt conduşi de către regele Spartei **Leonidas** care, văzându-se trădat şi învăluit din spate, se sacrifică eroic împreună cu

300 de spartani pentru a permite restului trupei să bată în retragere, iar flotei ateniene şi lacedemoniene să aibă timpul de a se replia spre sud prin canalul Euripe după o ciocnire nedecisă cu flota persană la *Capul Artemision* din nordul insulei Eubeea; cele două confruntări au loc aproximativ simultan, în iulie 480.

Persanii coboară spre Atena, pe care o ocupă fără dificultate şi o jefuiesc; atenienii se retrăseseră în insula *Salamina*, ca urmare a planurilor lui Temistocle, cel care îşi convinsese cetatea să echipeze, între 483 şi 480, o flotă de 200 de trireme (construcţia ei a fost finanţată din beneficiile obţinute prin exploatarea minelor de plumb argentifer de la Laurion). La sfârşitul lui septembrie 480, flota greacă, numărând aproximativ 400 de vase (dintre care 200 furnizate de Atena), zdrobeşte armada persană, atrasă printr-un şiretlic al lui Temistocle în strâmtoarea situată între insula *Salamina* şi coastele Atticei. „Marea dispare sub mormanul de epave, de cadavre sângerânde; malurile, stâncile sunt încărcate de morţi", va scrie Eschil în *Perşii* (v. 419–421). În septembrie 479, este rândul armatei persane de uscat, pe care Xerxes a lăsat-o sub comanda generalului Mardonios, să fie înfrântă la Plateea, în Beoţia, de către o forţă elenă formată din aproximativ 40 000 de hopliţi (dintre care 10 000 de lacedemonieni şi 8000 de atenieni), aflaţi sub ordinele regentului Spartei, Pausanias; În acelaşi timp, baza navală persană de la *capul Mycale*, în Asia Mică, este surprinsă şi incendiată de escadra greacă venită din Samos. În 478, garnizoana persană din Sestos, ultima bază de pe sol european, este alungată de atenieni. Majoritatea cetăţilor greceşti din Asia Mică devin libere.

La vest, grecii din Sicilia, conduşi de **Gelon** şi **Theron**, tirani în Siracuza şi respectiv Agrigent, obţin victoria de la

Himera asupra cartaginezilor. Aceştia se amestecaseră în mod imprudent în certurile dintre cetăţile greceşti şi se văd astfel împinşi în partea occidentală a insulei, de unde nu vor mai încerca să iasă decât la sfârşitul secolului al V-lea. În 474, **Hieron**, fratele şi succesorul lui Gelon în fruntea Siracuzei, câştigă în largul coastelor Campaniei o importantă victorie asupra etruscilor care, după spusele lui Pindar, „în faţa oraşului Cumae şi-au văzut insolenţa plângând pentru pierderea flotei lor..., atunci când conducătorul siracuzan i-a domesticit şi când, din înaltul vaselor lui rapide a aruncat în mare floarea tineretului lor" (*Prima Pithică*, v. 72-74).

Aşadar, cel dintâi sfert al secolului al V-lea ia sfârşit, dacă facem abstracţie de o severă înfrângere a grecilor din Tarent în faţa indigenilor iapigi în 473, printr-o consolidare a poziţiilor greceşti în Mediterana şi prin afirmarea unei puternice hotărâri a acestora de a-i combate pe barbari — cel puţin în rândul unora dintre eleni, în frunte cu atenienii, căci alţii trecuseră fără scrupule de partea perşilor ori cartaginezilor. Trei oraşe şi-au demonstrat puterea şi şi-au consolidat prestigiul: Atena, Sparta şi Siracuza. Însă, în ciuda succeselor în faţa inamicului comun, cetăţile greceşti nu vor întârzia să se sfâşie între ele, într-un mod din ce în ce mai dramatic.

3. Imperialismul atenian şi disensiunile dintre cetăţile greceşti (479–431)

Aureolaţi de rolul lor decisiv în înfrângerea barbarilor, atenienii se impun, uzând de marina lor de război, drept stăpânitori ai Mării Egee; după ce îşi reconstruiesc în grabă oraşul şi zidurile sale de apărare sub impulsul lui

Temistocle şi după ce fortifică noul port de la Pireu (mai comod şi mai întins, cu cele trei rade ale sale decât vechiul port de la Phaleron — vezi fig. 3), ei se folosesc de dezangajarea lacedemonienilor, precum şi, conform celor scrise de Tucidide (I, 94), de aversiunea stârnită în rândul foştilor aliaţi de spartanul Pausanias (din 481 şef al forţelor unite greceşti) şi primesc de la cetăţile din insule şi din Asia Mică *hegemonia*, adică conducerea unei noi alianţe destinate să înlocuiască (sau poate să o dubleze) pe cea din 481 şi să facă faţă unei eventuale reluări a ofensivei din partea perşilor; în 477, la Delos se instalează sediul şi tezaurul a ceea ce poartă denumirea de prima *ligă* sau *confederaţie de la Delos* (va mai exista şi o a doua, exact o sută de ani mai târziu); tezaurul comun al ligii este alimentat de contribuţia (*phoros*) pe

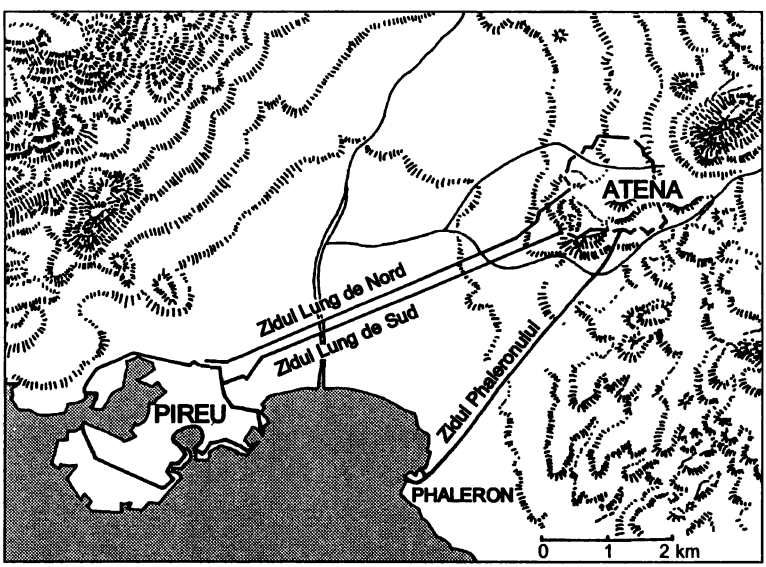

Fig. 3. — *Fortificaţiile Atenei şi porturile sale*

care o varsă majoritatea cetăţilor membre, conform unei evaluări efectuate de atenianul Aristide; fondul este administrat de magistraţi speciali, „hellenotami" („trezorieri ai elenilor"); această contribuţie înlocuieşte furnitura de vase pentru flota comună.

În cadrul acestei ligi, atenienii şi aliaţii lor continuă lupta contra perşilor. Aceştia sunt din nou învinşi pe uscat şi pe mare în 468, în apropierea gurilor *Eurymedonului*, în Pamfilia, de către armata comandată de atenianul **Cimon**, fiul lui Miltiade. Cimon întreprinde o ultimă expediţie antipersană în Cipru, în 450; el moare în faţa Kitionului, însă trupele sale repurtează o victorie navală în largul Salaminei Ciprului; au loc tratative cu Artaxerxes I, care îi succedase lui Xerxes în 465; ele se concretizează (în 449–448) prin acordul cunoscut sub numele de *Pacea lui Callias*, după numele negociatorului atenian: Marea Egee va fi pe viitor interzisă flotei de război persane, care nu va trebui să părăsească Marea Neagră şi nici să treacă în Mediterana la vest de Phaselis; totodată, zona litorală a Asiei Mici va fi demilitarizată în adâncimea de 400 de stadii (circa 75 km) iar cetăţile greceşti îşi vor păstra autonomia.

Liga de la Delos putea să pară de aici încolo fără obiect dacă atenienii n-ar fi făcut între timp din ea un instrument de dominaţie şi de hegemonie. Încă din 454–453, tezaurul federal nu se mai afla la Delos, ci pe Acropola Atenei, iar contribuţiile aliaţilor devin tot mai mult adevărate tributuri. Cât de curând, atenienii încep să se comporte faţă de aliaţii lor asemenea unor stăpâni iar atunci când Naxos, în 469, apoi Thasos, în 466–465, vor să se retragă din ligă, ei îşi trimit flota şi pe generalii lor (pe Cimon, în special) să reprime ceea ce consideră drept o intolerabilă secesiune şi un atentat la adresa supremaţiei lor navale. Atena este încetul cu încetul absorbită de

spirala imperialismului. Tucidide surprinde foarte bine această tendinţă în alocuţiunea, pe care o atribuie ambasadorilor atenieni, adresată în 432 lacedemonienilor, ei înşişi aflaţi în fruntea unei confederaţii peloponesiace:

„Acest imperiu, aşa cum îl conducem noi, nu îl datorăm violenţei: pur şi simplu, voi sunteţi aceia care nu aţi dorit să continuaţi lupta contra restului forţelor barbare, şi atunci aliaţii au venit să ni se alăture, cerându-ne în mod spontan să ne punem în fruntea lor. Apoi nu ne-a mai rămas decât să ne îndeplinim obligaţia de a conduce acest imperiu, mai întâi din teamă, apoi pentru onoare şi mai târziu din interes; de atunci, în numele securităţii noastre, pândiţi fiind de duşmănia multora (...), ni s-a părut imposibil să ne asumăm riscuri lăsând să apară defecţiuni — care nu ar fi întârziat să vă devină favorabile." (I, 75, 2–5)

De asemenea, în celebra analiză pe care o face *pentekontaetiei* (adică celor „cincizeci de ani" scurşi între Războaiele Medice şi Războiul Peloponesiac), istoricul pune în lumină (I, 89–118) angrenajul de conflicte care va duce treptat la războiul dintre atenieni şi aliaţii lor, pe de o parte, şi lacedemonieni şi aliaţii acestora, pe de altă parte; ostilitatea a fost constantă, în ciuda unei teoretice *Păci de Treizeci de Ani*, încheiată între cele două cetăţi hegemonice în 446–445, în urma a diferite confruntări care, începute în 457 (bătălia de la Tanagra, în Beoţia), cunoscuseră deja un armistiţiu de cinci ani (454–453 / 449–448).

Ceea ce este sigur e faptul că atenienii duceau din ce în ce mai mult o politică internaţională destinată să le favorizeze imperialismul maritim: alianţă în 461 cu Argos şi Megara, ceea ce le conferea acces la Golful Corint prin Pagai, portul occidental al acestei din urmă cetăţi; acest acces le va permite să ocupe Naupactos,

unde îi instalează pe messenienii revoltaţi împotriva Spartei, obligaţi să părăsească Peloponesul şi care acum le erau întrutotul devotaţi; ruptură cu Corintul, care reprezenta o rivală pentru comerţul maritim; reluarea, în 459–458, a conflictului cu Egina, care capitulează în 457–456 şi intră sub tutela ateniană; acceptarea, în 459, a propunerii de intervenţie în Egipt, făcută de un conducător libian, Inaros, revoltat contra perşilor (însă după câteva succese, în 454 expediţia se încheie dezastruos). Mai realistă se dovedeşte construirea Zidurilor Lungi, în 458–457, dintre Atena şi cele două porturi ale sale (Phaleron şi Pireu) (fig.3); în caz de război, oraşul rămânea astfel în legătură cu porturile şi cu ieşirea spre mare, unde Atena conta pe menţinerea supremaţiei.

Pacea de Treizeci de Ani a consacrat *de facto* existenţa imperiului (*arkhc*) atenian, adică presiunea efectivă pe care o exercita Atena, mai cu seamă ca o consecinţă a puterii sale maritime şi în absenţa oricărei instituţii juridice, asupra cetăţilor care, de voie de nevoie, făceau în continuare parte din Liga de la Delos; începând cu 449, atenienii preiau în propriul lor profit circa o jumătate din *phoros*, destinat teoretic şi pe mai departe să finanţeze cheltuielile militare ale confederaţiei, dar de fapt gestionat după bunul plac de atenieni conform principiului: „banii nu mai aparţin celor care îi dau, ci celor care îi primesc, cu condiţia ca aceştia să se achite de serviciul pentru care îi capătă" (Plutarh, *Viaţa lui Pericle*, 12, 3). Pentru a-şi menţine imperiul, Atena, a cărei politică este acum condusă de către **Pericle**, reprimă noile revolte ale aliaţilor: Eubeea în 446, Samos şi Bizanţ în 440–439.

Una dintre clauzele Păcii de Treizeci de Ani permitea blocului atenian şi celui lacedemonian să îşi caute noi

aliaţi în rândul cetăţilor rămase până atunci neutre. În vreme ce Sparta, preocupată înainte de toate de problemele politicii ei interne (cu precădere de ameninţarea unei insurecţii a hiloţilor) şi de afacerile peloponesiace, se abţine de la orice aventură, atenienii au tendinţa să considere că cel mai bun mijloc de a-şi menţine imperiul este de a-l consolida şi a-l extinde ori de câte ori se iveşte ocazia. Istoricii sunt preocupaţi să afle dacă Pericle a frânat sau, dimpotrivă, a încurajat o politică expansionistă a Atenei anilor 445–431. Ceea ce este sigur e faptul că, încă din 445, atenianul Lampon fondează în Italia meridională, în apropiere de ruinele vechiului Sybaris, colonia panelenică de la *Thurioi* şi că în 437–436 este întemeiată în Tracia de sud, pe înălţimile ce domină vărsarea fluviului Strymon, oraşul *Amphipolis*, al cărui interes strategic şi economic (lemnul, minele de aur din Pangeea) devine de îndată important. În 433, Atena acordă o alianţă defensivă (*epimachia*) Corcyrei (astăzi Corfu), care se găsea de doi ani în conflict cu metropola ei, Corintul, din cauza tulburărilor izbucnite în Iliria, la Epidamna, ea însăşi fondată de Corcyra; o flotă ateniană îi obligă pe corintieni — care erau membri ai confederaţiei peloponesiace — să renunţe la pedepsirea Corcyrei; de aici se nasc resentimentele corintienilor, cu atât mai mult cu cât în acelaşi an atenienii umilesc Potideea, în Peninsula Chalcidică oraş care, deşi făcea parte din alianţa ateniană, era o creaţie colonială a Corintului... Să dăm cuvântul lui Tucidide (I, 56, 2):

„Pe când corintienii căutau ocazia să se răzbune, Atena, ghicindu-le ostilitatea, trimise ordine potideenilor, care ocupau istmul Pallene, şi care, deşi formau o colonie corintiană, îi erau tributari ei în calitate de aliaţi: ei trebuiau să dărâme zidul dinspre Pallene şi să trimită ostateci iar pe lângă toate acestea

să expulzeze comisia de supraveghere delegată anual de Corint, fără a o mai reprimi vreodată. Atena, care se temea de fapt că, sub dubla influenţă a lui Perdicas (regele Macedoniei) şi a Corintului, oraşul ar putea să se emancipeze de sub controlul său, îi mobiliză alături de ea pe toţi aliaţii din regiunea învecinată Traciei."

Potideea respinge acest ultimatum, iar atenienii (în rândul cărora luptă filozoful Socrate) asediază în 432 oraşul. Corintul ar vrea să reacţioneze, însă nu singur, ci împreună cu liga peloponesiacă, însă Sparta, cetatea hegemonică, ezită. Abia episodul următor va fi cel care va declanşa vâlvătaia.

În anul 432, atenienii votează un decret ce le interzice megarienilor, cu care se aflau mai mult sau mai puţin în dezacord de când aceştia aderaseră la liga peloponesiacă, să frecventeze pieţele din Attica şi de pe întreg teritoriul atenian. O lovitură dură dată unei cetăţi orientată spre comerţ. Megara se alătură atunci Corintului şi Eginei (care se plângea că Atena nu îi mai respectă autonomia) şi, în toamna lui 432, se adresează Spartei, solicitând reacţia Confederaţiei peloponesiace. Sparta se simte în mare încurcătură faţă de perspectiva declanşării unui război şi convoacă o reuniune a tuturor membrilor confederaţiei.

„Diferitele popoare se exprimară, acuzând în general Atena şi fiind de partea războiului... Auzind aceste păreri, lacedemonienii supuseră la vot, iar majoritatea votă războiul. Deşi acest lucru fu hotărât, o acţiune imediată era exclusă, deoarece nimeni nu era pregătit: se decise ca de îndată toţi să înceapă preparativele. Cu toate acestea nu trecu nici măcar un an şi aliaţii invadară Attica, angajând războiul în mod deschis." (Tucidide I, 119 şi 125)

Crizele din jurul Corcyrei, Potideei şi Megarei declanşaseră, aşadar, reacţia ineluctabilă a Confederaţiei peloponesiace în faţa imperialismului atenian.

4. Războiul Peloponesiac (431–404)

Încă din primele pasaje ale lucrării pe care o consacră acestui război, Tucidide îi subliniază însemnătatea: „A fost fără îndoială cea mai mare criză care a zguduit Grecia şi o parte a lumii barbare; ea a cuprins, ca să spunem aşa, majoritatea omenirii" (I, 1,2). Exagerare elenocentrică, desigur, dar care reflectă bine implicarea în această înfruntare dintre atenieni şi spartani a majorităţii cetăţilor greceşti — deci, din punctul de vedere al unui grec, a majorităţii omenirii. Şi istoricul adaugă (I, 23, 1-2):

„Acest război se prelungi considerabil şi aduse Greciei răsturnări cum ea nu mai suferise niciodată într-un timp aşa de scurt. Nicicând nu au existat atâtea oraşe jefuite şi depopulate fie de barbari, fie în urma luptelor dintre ele (au existat chiar oraşe care, distruse, şi-au schimbat locuitorii); nicicând atâtea exiluri şi masacre nu au fost datorate războiului sau luptelor interne."

Care au fost, aşadar, fără a pretinde să intrăm în detalii, datele de început şi marile etape ale acestui conflict ce a durat peste un sfert de secol?

Forţele combatante. Atuul major al Atenei şi aliaţilor săi rezida într-o flotă importantă şi bine pregătită: 300 de trireme ateniene, la care se adăugau cele din Chios, Lesbos şi, de curând, cele din Corcyra; armata de uscat

era mai puţin strălucită: Atena nu dispunea decât de 13 000 de hopliţi şi de 1 200 de călăreţi; ea mai avea încă 16 000 de soldaţi de rezervă, incluzându-i aici pe bărbaţii foarte tineri şi pe vârstnici, cu rol de miliţie teritorială. De cealaltă parte, peloponesienii, aliaţi cu beoţienii (exceptând Plateea), cu Phocida şi cu Locrida, puteau alinia circa 40 000 de hopliţi şi un număr însemnat de călăreţi, în special beoţieni; însă flota lor era modestă, în pofida aportului venit din partea Eginei şi Corintului. Fiecare tabără avea prin urmare şanse să-şi învingă inamicul într-un domeniu, însă se afla în serioasă inferioritate în celălalt. Strategia atenienilor, aleasă de Pericle, a fost aceea de a-şi lăsa adversarul să se apropie, evitând însă o mare confruntare terestră; adăpostiţi în spatele fortificaţiilor şi ale Zidurilor Lungi care legau oraşul de porturile sale, ei urmăreau, datorită stăpânirii mărilor, să se aprovizioneze fără dificultate şi să riposteze prin atacuri împotriva coastelor peloponesiace. Astfel, Atena spera că adversarii ei vor ceda rapid, că se vor replia spre Peloponeş şi că se va ajunge la tratative în condiţiile în care imperiul atenian se menţinea intact. Desfăşurarea evenimentelor va arăta că mecanismul războiului, o dată pornit, nu avea să se oprească atât de curând.

Războiul de Zece Ani sau „războiul lui Archidamos" (431–421). Între 431 şi 421, lupta dintre cele două blocuri a fost crâncenă, dar confuză. Încă din 431, lacedemonienii pustiesc Attica sub conducerea lui Archidamos şi îşi reiau incursiunile în 430, 428, 427 şi 426; însă în 429, strategul atenian Phormion repurtează o strălucită victorie navală în apropiere de Naupactos. Înghesuiţi în spatele fortificaţiilor oraşului, atenienii sunt decimaţi în 430–429 de o teribilă epidemie, mai mult ca sigur de tifos şi nu de

ciumă. Molimei îi cade victimă însuşi Pericle, în toamna lui 429. Nimeni din cei care îl vor înlocui nu va reuşi să conducă cu atâta pricepere poporul atenian; de aici vor rezulta fluctuaţii şi inconsecvenţă în modul de ducere a războiului. În 428–427, atenienii reprimă cu duritate revolta din Mytilene, una dintre cetăţile de pe insula Lesbos care făcea parte din liga de la Delos. Concomitent, peloponesienii distrug Plateea, aliata Atenei.

În 426, atenienii debarcă la Pylos, pe coasta Messeniei, şi se menţin acolo în ciuda atacurilor peloponesienilor; mai mult decât atât: strategul Demosthenes reuşeşte să blocheze 420 de hopliţi lacedemonieni în insula Sphacteria. Sparta cere un armistiţiu şi propune pacea în schimbul eliberării celor 420 de soldaţi. Demagogul intransigent **Cleon** convinge adunarea ateniană să refuze această pace; el se duce la Sphacteria, dictează începerea asaltului şi, favorizat de şansă, reuşeşte să-i facă prizonieri pe cei 292 de supravieţuitori peloponesieni (dintre care 120 de spartani), care devin ostatecii atenienilor. În 424, **Nicias**, un alt personaj influent la Atena, ocupă Cithera, ceea ce adânceşte teama lacedemonienilor. Însă, în acelaşi an, un corp de armată atenian este zdrobit la Delion de către beoţieni; totodată spartanul Brasidas, pentru a lovi în interesele atenienilor, întreprinde o campanie în Tracia, parcurgând întregul drum pe uscat. Cucereşte Amphipolisul (iarna 424–423) şi reuşeşte să desprindă unele cetăţi din alianţa ateniană (Akanthos, Mende, Skione, în peninsula Chalcidică). Este rândul Atenei să fie cuprinsă de îngrijorare, astfel încât, în primăvara lui 423 se încheie un armistiţiu de un an. În 422, Brasidas şi Cleon se înfruntă în faţa Amphipolisului, amândoi găsindu-şi sfârşitul cu acest prilej. Scăpat de tumultosul său rival, Nicias încheie în 421 o teoretică Pace de Cincizeci

de ani cu lacedemonienii, rămasă în istorie sub numele de *Pacea lui Nicias* care, fiind mai curând favorabilă Atenei, era departe de a întruni unanimitatea în rândul peloponesienilor. Zece ani de război slăbiseră cele două tabere; Atena avea unele dificultăţi financiare, însă imperiul ei rămăsese intact.

Reluarea ostilităţilor şi expediţia în Sicilia (421–413). Fără ca Pacea lui Nicias să se fi rupt în mod oficial şi în pofida unei alianţe defensive încheiate între Atena şi Sparta chiar în 421, cele două mari rivale nu au întârziat să se înfrunte din nou. În virtutea unei alte alianţe, teoretic defensive, încheiată cu Argosul la iniţiativa lui **Alcibiade** (nepot şi favorit al lui Pericle al cărui rol începe să devină important), Atena se găseşte în situaţia de a sprijini în Arcadia pe argieni şi pe mantineeni împotriva tegeenilor şi lacedemonienilor. Aceştia din urmă au câştig de cauză prin victoria de la Mantineea, din vara lui 418. Satisfăcută de a fi readus Arcadia în orbita sa şi de a fi inclus Argosul printre aliaţi în urma unei schimbări de regim în acest oraş, Sparta nu dorea să meargă mai departe. În schimb, la Atena, o recrudescenţă a ideilor imperialiste duce la noi acţiuni: cucerirea insulei Melos, în 416–415, în pofida rezistenţei disperate a apărătorilor săi (Tucidide V, 84–114); dar mai ales organizarea faimoasei expediţii în Sicilia (415–413) care, limitată în principiu la o operaţiune de ajutorare a Egestei (sau Segestei), îndepărtată aliată a Atenei ce fusese atacată de selinontinii susţinuţi de siracuzani, devine repede, sub impulsul lui Alcibiade şi în ciuda opoziţiei lui Nicias, o tentativă de subjugare a întregii insule. O acţiune iresponsabilă şi inconştientă, după cum apreciază Tucidide (VI, 1, 1):

„Cea mai mare parte a atenienilor nu aveau idee despre mărimea insulei, nici de numărul locuitorilor săi, greci şi barbari; ei nu-şi dădeau seama că provocau un război aproape la fel de important precum cel dus împotriva peloponesienilor."

O acţiune care ar întări prestigiul şi puterea Atenei, după părerea lui Alcibiade, operaţiunea stârni un mare entuziasm popular:

„Toţi fură cuprinşi de febra plecării: oamenii în vârstă, la gândul că fie ţara în care plecau va fi supusă, fie cel puţin, puternicele forţe militare nu riscau nimic; tinerii, în dorinţa de a merge să vadă alte locuri şi să înveţe, cu încrederea că vor reveni bine sănătoşi; marea masă de soldaţi, în speranţa da a veni de acolo cu bani şi de a câştiga în cetate prestigiul care să le permită dobândirea unor solde mari." (Tucidide VI, 24, 3)

Expediţia nu va întârzia să se transforme în dezastru pentru armata ateniană şi aliaţii ei. Deşi puternică (134 de trireme şi circa 5000 de hopliţi), ea era comandată încă de la plecare de trei strategi, Nicias, Alcibiade şi Lamachos, care nu se înţelegeau şi dintre care unul, Alcibiade, avea curând să trădeze pentru a se sustrage urmăririi al cărui obiect era (din pricina mutilării statuilor zeului Hermes şi a parodierii misterelor de la Eleusis). El fuge la Sparta şi o încurajează să reia războiul contra atenienilor; ca urmare, în 413, are loc invadarea Atticei şi ocuparea Deceleei de către lacedemonienii conduşi de către Agis, fiul lui Archidamos. Între timp, Nicias se confrunta cu serioase dificultăţi în faţa Siracuzei şi, în ciuda ajutorului de 73 de trireme şi 5000 de hopliţi, conduşi de strategul Demosthenes, flota ateniană este distrusă, în septembrie 413, în rada Siracuzei, de către coaliţia armatelor siracuzană, lacedemoniană şi corintiană, condusă de spartanul

Gyllipos. Soldaţii atenieni încearcă să fugă, dar sunt capturaţi sau masacraţi, iar cei doi strategi atenieni sunt condamnaţi la moarte şi executaţi; prizonierii sunt îngrămădiţi în carierele de piatră ale Siracuzei; supravieţuitorii sunt vânduţi ca sclavi.

„Războiul „Deceleei", „Războiul Ioniei" şi prăbuşirea Atenei (413–404). Catastrofa din Sicilia, distrugerea câmpiilor din Attica, întreruperea procesului de exploatare a zăcămintelor de plumb de la Laurion din cauza prezenţei lacedemoniene la Deceleea şi a fugii miilor de sclavi care munceau în mine: iată trei cauze ale gravelor dificultăţi economice şi financiare ale Atenei. Nici peloponesienii, hotărâţi în sfârşit să se doteze cu o flotă comparabilă celei pe care o aveau încă atenienii, nu erau mai liniştiţi. Regele persan Darius al II-lea, urcat pe tronul ahemenid în 425–424, consideră că este un moment favorabil pentru a pătrunde din nou în spaţiul egeean şi pare decis să acorde ajutor financiar peloponesienilor. Aceştia, după ce încheie un acord de colaborare cu satrapul Tissaphernes, declanşează „Războiul Ioniei" prin atacarea unor cetăţi din alianţa atenianã: mai întâi Chios, în 412, apoi Eritreea, Clazomenai, Teos, Milet; Marele Rege pretinde, în ceea ce-l priveşte, să recupereze cetăţile de pe litoralul Asiei Mici după eliberarea acestora de sub stăpânirea atenianã...

Însă acordul dintre Tissaphernes şi Sparta nu se dovedeşte trainic. Un grup de atenieni bogaţi, din care face parte şi Alcibiade, dornic să revină în cetatea de baştină, angajează şi el negocieri pentru a încerca să obţină subsidii persane; ei eşuează în această tentativă, însă reuşesc, în mai–iunie 411, să dea o lovitură de stat oligarhică la Atena: se instituie regimul Celor Patru Sute,

care era dispus să încheie pace. Este însă repede dezavuat de armata atenianã din Ionia, aflată la Samos şi căreia i se raliase Alcibiade. Cei Patru Sute, după ce încearcă zadarnic să negocieze cu spartanii, trebuie să cedeze puterea unui guvern mai moderat, compus din 5 000 de cetăţeni. Acesta va fi înlocuit, la rândul, lui în vara lui 410, de regimul democratic restaurat.

Între timp, situaţia militară a atenienilor se agrava: o parte a flotei este zdrobită de o escadră lacedemoniană în faţa Eretriei, în septembrie 411, iar Eubeea şi Bizanţul se detaşează de alianţa atenianã. Cu toate acestea, începând cu toamna lui 411, Atena revine, prin victoriile obţinute în regiunea Hellespontului (la capul Cynosema, la Abydos, apoi la Cyzic), zonă pe care lacedemonienii doreau să pună mâna deoarece îşi dăduseră seama de importanţa ei strategică: pe acolo treceau vasele cu grâu pe care atenienii îl cumpărau de pe litoralul Mării Negre. Garnizoana atenianã care ocupa încă Pylosul este obligată să-l evacueze în iarna 410–409, însă Alcibiade izbuteşte să recucerească Bizanţul în 408, ceea ce-i permite să se întoarcă triumfal la Atena, unde este numit strateg şi i se acordă puteri depline.

În acelaşi an, spartanii îl numesc în funcţia de navarh, adică amiral, pe **Lysandros**, un bun tactician. Acesta îşi asigură sprijinul financiar al perşilor şi învinge o parte a flotei ateniene din Ionia la Notion, în primăvara lui 406. Conon, care îi succedase lui Alcibiade, se retrage cu flota atenianã în portul Mytilene. Escadra trimisă în ajutorul său bate flota lacedemoniană, lipsită de comanda lui Lysandros, căzut în dizgraţie, în apropiere de *insulele Arginusai* (vara lui 406). Victorie decisivă pentru Atena? Nicidecum. Generalii victorioşi sunt condamnaţi la moarte pentru neglijenţe grave (sunt acuzaţi de a nu-i fi recuperat

pe naufragiaţi şi cadavrele atenienilor ucişi), iar adunarea poporului refuză negocierile de pace propuse de Sparta.

În 405, Lysandros, care fusese rechemat şi reuşise să refacă flota lacedemoniană cu ajutorul banilor persani, întreprinde cucerirea Hellespontului; el cucereşte Lampsacos şi, la sfârşitul lui august 405, surprinde flota ateniană pe bancul de la *Aigospotamos*, între Lampsacos şi Abydos; doar patru trireme ateniene reuşesc să scape şi să ducă la Atena vestea dezastrului. Stăpân pe mare, Lysandros recucereşte Bizanţul şi parcurge Marea Egee, supunându-i în trecere pe toţi aliaţii atenienilor. Apoi desăvârşeşte blocada navală a Atenei, asediată din ce în ce mai înverşunat de lacedemonienii lui Agis, întăriţi cu noile ajutoare conduse de către spartanul Pausanias.

Înfometaţi, atenienii sunt constrânşi să negocieze şi să capituleze în martie 404, supunându-se condiţiilor dictate de Sparta, condiţii care, la drept vorbind, erau mai puţin riguroase decât o doreau unii membri ai ligii peloponesiace, mai cu seamă corintienii şi beoţienii: Atena trebuia să renunţe la tot imperiul său, să-şi dărâme fortificaţiile, în special Zidurile Lungi, şi să intre în Confederaţia peloponesiacă.

5. Lumea elenă la sfârşitul secolului al V-lea

Războiul peloponesiac ruinase Atena, care se vedea redusă la situaţia în care se aflase înainte de războaiele medice. Un imperialism care fusese timp de decenii triumfător şi adeseori tiranic pentru aliaţi se prăbuşea printr-o înfrângere umilitoare. În ochii opozanţilor regimului democratic, acesta era cel vinovat de catastrofă; aşa se explică preluarea puterii, în aprilie 404, cu ajutorul

activ al spartanilor, de către un grup de oligarhi mai mult sau mai puţin reacţionari, **Cei Treizeci**. Din rândul acestora, se disting imediat moderatul Theramenes şi extremistul Critias, care obţine de la Sparta instalarea pe Acropola ateniană a unei garnizoane lacedemoniene condusă de un *harmoste*. Theramenes este eliminat, iar extremiştii instaurează, cu ajutorul Celor Unsprezece (însărcinaţi cu execuţiile capitale), o teroare tiranică asupra Atenei şi Pireului. Vârful de lance al acestei terori este constituit de Cei Zece, o comisie de zece membri condusă de Charmides.

Dar, începând cu toamna aceluiaşi an, democratul exilat **Thrasybulos** cucereşte fortăreaţa Phyle, din masivul muntos al Parnasului şi apoi Pireul. Supravieţuitorii Celor Treizeci se refugiază la Eleusis şi cer ajutor Spartei. Din fericire pentru democraţia ateniană, se creează divergenţe în rândul învingătorilor şi chiar între Lysandros şi Pausanias; acesta din urmă negociază simultan cu oligarhii şi cu democraţii, în cele din urmă fiind proclamată o amnistie generală şi, din toamna lui 403, restabilirea democraţiei. Partizanii înverşunaţi ai regimului tiranic se vor menţine la Eleusis până în 401–400.

În cele câteva luni de război civil, Atena mai pierduse încă forţe însemnate (probabil circa 2000 de victime). Sparta, victorioasă dar obosită şi divizată, dorea linişte, în pofida proiectelor expansioniste ale navarhului Lysandros. În acelaşi timp, apar fisuri în rândurile Confederaţiei peloponesiace, Teba şi Corintul tinzând să se distanţeze de aceasta. Pe scurt, lumea greacă era în continuare divizată, în faţa unui Imperiu Persan capabil să se implice din nou în afacerile elene, nu atât prin forţă, cât prin bani şi diplomaţie şi în faţa unei monarhii încă modeste, dar aflată în proces de expansiune: Macedonia.

Spre Occident, secolul se termina la fel de prost pentru greci. Succesul asupra Atenei a amplificat tendinţele hegemonice în Sicilia ale Siracuzei, condusă din 405 de către tiranul **Dionysos cel Bătrân**, însă permanentele disensiuni dintre cetăţile greceşti au permis cartaginezilor să se manifeste din nou militar şi să distrugă în 408 Selinonte şi Himera, în 406 Agrigentul, în 405 Gela şi Camarina; doar o epidemie reuşeşte să-i oprească din ofensiva contra Siracuzei. „Secolul lui Pericle" era departe de a se încheia sub bune auspicii.

Capitolul II

POLITICĂ, ECONOMIE ŞI SOCIETATE

Grecia clasică este considerată în mod tradiţional ca o Grecie a cetăţilor. Într-adevăr, din punct de vedere politic, cu excepţia câtorva regate, precum Macedonia, şi a câtorva regiuni înapoiate, ca Epirul, care trăiau ca *ethnè*, adică conform unui tip de organizare tribală în cadru rural, lumea elenă a secolului al V-lea era împărţită într-o multitudine de *poleis*-uri (pluralul de la *polis*), adică de cetăţi independente ce constituiau adevărate mici state suverane şi autonome, chiar dacă suprafaţa lor era mai curând de dimensiunile principatului Monaco ori ale republicii San Marino decât de acelea a majorităţii statelor moderne. Fărâmiţare datorată reliefului capricios al Greciei? Nu numai, căci anumite regiuni omogene din punct de vedere geografic, ca Beoţia, rămân divizate în mai multe *poleis*-uri, în vreme ce Attica, relativ mare (circa 2500 km^2) era unitară încă din momentul *synoecism*-ului (să-i spunem unificare) efectuat cândva, conform tradiţiei, de Tezeu. O cetate importantă, cum ar fi Atena, cuprindea nu numai oraşul (*asty*) — adeseori înghesuit la poalele unei acropole ce constituia centrul politic, administrativ şi religios al comunităţii, ci şi un teritoriu (*chôra*) esenţialmente rural, în care puteau fiinţa câteva sate şi orăşele, câteva fortăreţe (lângă frontiere) sau chiar câteva aglomerări importante (portul sau porturile, dacă oraşul principal nu se afla pe litoral, aşa cum sunt Phaleron şi Pireul pentru Atena — fig.3) ori sanctuare (de exemplu cel al lui Artemis de la Brauron, în Attica), unele cu

frecventare panelenică, precum cel de la Olympia, situat pe teritoriul Elisului.

Cu toate că războaiele medice oferiseră ocazia multor cetăţi greceşti să-şi dovedească solidaritatea şi să se alieze în faţa perşilor în scopul salvării elenismului de pericolul barbar, acestea erau preocupate exclusiv de autonomia lor şi erau total opace faţă de ideea panelenismului politic. Herodot (VIII, 144) pune pe seama unui atenian al anilor 480 următoarea declaraţie caracteristică: „În faţa perşilor există o lume grecească, unită prin limbă şi prin sânge, sanctuare şi sacrificii care ne sunt comune iar moravurile ne sunt aceleaşi". Observăm că nu se pomeneşte nici un cuvânt despre politică. Majoritatea ligilor sau confederaţiilor din secolul al V-lea nu erau prin structura lor decât *symmachii*, adică alianţe militare, iar federaţiile erau rare. Atunci când o cetate hegemonică vrea să creeze *de facto* un imperiu, aşa cum a făcut-o Atena cu liga de la Delos, ea provoacă, aşa cum am văzut, reacţii periodice de revoltă care fac ca în final încercarea să eşueze. Grecii din epoca clasică sunt mândri de a fi greci şi de a se regăsi între ei, în special cu ocazia Jocurilor Olimpice, Pithice, Istmice şi Nemeene; dar se simt, înainte de toate, ataşaţi cetăţilor lor, aşa cum o probează, de exemplu, semnăturile sculptorilor păstrate pe soclurile statuilor: toţi artiştii îşi indică după nume locul de origine (atenian, teban, thasian etc.); nici unul nu semnează în calitate de grec.

Fiecare cetate îşi afişează particularismul prin folosirea propriului sistem de măsuri şi greutăţi, prin organizarea în stil propriu a calendarului şi prin baterea propriei monede. Predomină, desigur, câteva sisteme metrologice şi ponderale: în prima jumătate a secolului al V-lea, cele mai frecvent utilizate sunt etaloanele eginetic şi euboic.

Începând cu secolul al VI-lea, baterea de monede, mai ales din argint, şi mai rar din electrum şi aur, a cunoscut o răspândire considerabilă, astfel încât la începutul secolului al V-lea majoritatea cetăţilor greceşti emiteau monedă, asemenea regelui Persiei, ai cărui darici (stateri de aur) şi sicli de argint (1/20 dintr-un daric) circulau în Asia Mică. Tipurile monetare erau foarte diverse; adesea era gravat pe avers capul unei divinităţi (ca Atena, în oraşul omonim) iar pe revers, un fel de emblemă (bufniţa la Atena, broasca ţestoasă la Egina, tonul la Cyzic etc).

În epoca supremaţiei sale, Atena încearcă să impună aliaţilor propriul sistem metrologic, ceea ce face ca, de voie sau de nevoie, anumite insule şi cetăţi din Marea Egee şi din Asia Mică să-şi înceteze orice emisiune monetară de argint după mijlocul secolului al V-lea, mulţumindu-se să bată cel mult monedă măruntă pentru nevoile locale, moneda de schimb fiind drahma atică. La o dată greu de fixat cu certitudine, între 450 şi 425, atenianul Clearh face să fie adoptat un decret care impune aliaţilor să utilizeze pe viitor exclusiv sistemele metrologic, ponderal şi monetar ale Atenei. Măsură cu caracter practic şi tehnic, sau voinţă politică situată pe linia unui imperialism în creştere? Cert este că decretul a fost doar parţial aplicat şi că, odată Atena învinsă, etalonul eginetic nu a întârziat să reapară.

1. Structurile sociale, îndeosebi la Atena şi Sparta

În pofida unei inevitabile diversităţi datorate realităţilor şi tradiţiilor locale, structurile sociale ale cetăţilor greceşti au numeroase puncte comune. Ele se bazează peste tot

pe principiul inegalităţii dintre oameni. Primul clivaj se situează între, pe de o parte, oamenii liberi (*eleutheroi*) şi, pe de altă parte, sclavi (*douloi*) şi dependenţi (*hiloţi* în Laconia, *penesti* în Tesalia, *klaroţi* în Creta, *gimneţi* în Argos etc), aceştia fiind legaţi de pământ, cu un statut intermediar între cel de sclav-marfă şi cel de om liber. Structurile sociale cele mai cunoscute sunt cele din Atena şi Sparta; de ele ne vom ocupa în mod preponderent.

Dintre oamenii liberi, care trebuiau să fie obligatoriu greci, doar o minoritate se bucura plenar de *politeia*, adică de cetăţenia care oferea posibilitatea de participare la viaţa politică şi dreptul de proprietate funciară: erau cetăţeni toţi adulţii de sex masculin născuţi dintr-un tată deja cetăţean (sau, la Atena, printr-o reformă introdusă de Pericle în 451–450, dintr-un tată cetăţean şi o mamă ateniană) cu excluderea femeilor şi copiilor, persoane care aparţineau corpului civic, dar nu şi corpului politic al cetăţii. Băieţii deveneau cetăţeni plenari o dată cu majoratul (de obicei la 18 ani), după ce îndeplineau un fel de serviciu militar, izvorât din vechile rituri de trecere (de exemplu *efebie* la Atena, *agôgé* la Sparta). Din rândul cetăţenilor, unii puteau să fie loviţi de *atimie,* adică de pierderea drepturilor civice; aceasta constituia, în vremuri normale, o sancţiune rezervată celor care suferiseră o grea condamnare judiciară. În Atena secolului al V-lea, unii oameni de prim-plan care erau suspectaţi de a nutri intenţii tiranice puteau fi eliminaţi prin procedura *ostracismului*; cel care era condamnat trebuia să se exileze vreme de zece ani, dar îşi recăpăta după aceea drepturile civice.

În anumite cetăţi, restricţii de tip oligarhic excludeau din *politeia* pe oamenii liberi cei mai puţin avuţi. Cu toate acestea, anumitor străini, care aduseseră servicii cetăţii, li

se acorda *isotelia* (egalitatea cu cetăţenii în materie de impozite, adică scutirea de taxele speciale plătite de străini) şi uneori chiar *politeia*, lucru însă rar întâmplat pe parcursul secolului al V-lea. Străinii născuţi liberi, greci sau nu, care locuiau în cetate, beneficiau de obicei de un statut particular care, fără a le acorda *politeia*, le conferea anumite drepturi şi avantaje; este cazul, cu precădere, al *metecilor* la Atena, care trebuiau să aibă un garant (*prostates*) în rândul cetăţenilor şi să plătească o taxă, *metoikion*. Când un cetăţean era plecat în călătorie ori locuia pe un timp limitat într-o altă cetate decât cea a sa, el se putea adresa în caz de nevoie unui *proxen*, un fel de consul care făcea parte dintre cetăţenii locali şi care trebuia să se ocupe de străinii sosiţi din cetatea care îl alesese pentru a reprezenta şi veghea la interesele resortisanţilor săi.

Chiar atunci când se bucurau de *politeia*, cetăţenii nu erau toţi pe exact aceeaşi treaptă. O deosebire destul de netă exista între proprietari şi neproprietari. Astfel, în democratica Atenă, se conturează în secolul al V-lea patru clase de cetăţeni, în funcţie de averea lor, evaluată nu după importanţa recoltei de grâu ori după capacitatea de a deţine cai sau vite, ci după venitul anual în drahme: *Pentacosiomedimnii* (cu venit de 500 de drahme), *Cavalerii* (300 de drahme), *Zeugiţii* (200 de drahme) şi *Theţii* (sub 200 de drahme); doar primele trei clase furnizau hopliţi. Numărul acestora se dublează între anii 480 şi 430 (de la 10 000 la circa 22 000), prin trecerea dintr-o clasă în alta ca urmare a creşterii venitului, fenomen favorizat de păstrarea aceluiaşi cens în condiţiile unei evidente deprecieri a monedei. *Theţii*, al căror număr nu variază (aproximativ 20 000) alimentau rândurile vâslaşilor, ceea ce face ca importanţa lor să sporească o

dată cu dezvoltarea flotei ateniene şi cu creşterea prestigiului acesteia, după Salamina. Însă deşi nobilii sau bogaţii aveau în teorie aceleaşi drepturi ca şi cetăţenii cei mai săraci, este evident că ei erau cei mai influenţi în cetate, cel puţin până la epoca Războiului Peloponesiac. O dovedeşte rolul jucat deja de Clistene, apoi de Temistocle, Aristide, Cimon, Efialte, Pericle, Nicias, Alcibiade, Thrasybulos, cu toţii proveniţi din cele mai însemnate familii ale cetăţii.

Egalitatea politică nu atrăgea câtuşi de puţin egalitatea socială şi nici nu garanta libertatea individuală, noţiune de altfel fără sens pentru un om al secolului al V-lea î.Hr., prins într-o reţea foarte îngustă de constrângeri civice, familiale, religioase şi morale extrem de solicitante: cele ale familiei (*genos*), ale fratriei (grup de mai multe familii), ale tribului (*phyle*) şi, mai presus de toate, ale cetăţii. Aceasta nu se mulţumea cu anumite contribuţii financiare şi cu impunerea stagiului militar, foarte apăsător în acest secol al V-lea plin de războaie. Cetatea controla în acelaşi timp concepţiile morale şi religioase ale cetăţeanului, acesta putând fi urmărit în justiţie şi condamnat la moarte pentru ideile considerate subversive ori eretice, cazul celui mai celebru proces de opinie vizându-l pe Socrate, obligat să bea cucută în 399, când „secolul lui Pericle" tocmai se încheiase; chiar în momentul în care Pericle se afla în prim-planul vieţii politice, filozoful Anaxagoras şi sculptorul Fidias s-au văzut ei înşişi aduşi în faţa tribunalului din cauze măcar parţial de ordin moral şi religios.

Cât despre femei, chiar dacă nu aveau deloc drepturi civice, statutul lor juridic varia de la o cetate la alta: mai favorabil în teritoriile de tradiţie doriană, de exemplu la Sparta şi în Creta, el era mai precar într-o cetate ca Atena, unde femeia era mereu dependentă faţă de un

tată, un frate, un tutore, un soţ, chiar faţă de unul din fii ei. Femeia tânără era de cele mai multe ori împinsă la căsătorie de părinţi pe baza unor acorduri negociate în prealabil cu viitorul ginere ori cu părinţii acestuia. Fata *epicleră*, adică cea căreia îi revine *clerosul* (patrimoniul familial) în cazul absenţei unui moştenitor, era obligată să se mărite cu cea mai apropiată rudă sau, în lipsa acesteia, cu un bărbat desemnat de un magistrat. Viaţa femeii ateniene se scurgea cu precădere în interiorul casei, una dintre primele calităţi care i se cereau fiind discreţia, după cum o spune Tucidide prin vorbele atribuite lui Pericle în „oraţia funebră" pe care acesta ar fi ţinut-o în faţa văduvelor celor căzuţi pentru patrie:

„Vă veţi bucura de marea noastră stimă dacă nu vă veţi arăta inferioare condiţiei voastre de femei şi vă veţi purta în aşa fel încât bărbaţii să vorbească despre voi cât mai puţin posibil, fie pentru a vă lăuda, fie pentru a vă critica."

Cu toate acestea, prelungirea Războiului Peloponesiac, care le făcea pe femei să fie adesea singure şi implicit să ia din ce în ce mai multe decizii practice, avea să ducă la o evoluţie a mentalităţilor.

Categoria socială cea mai defavorizată era, evident, cea a sclavilor, care nu avea nici un statut şi nici un drept. Cel mai adesea de origine străină şi barbară (sciţi, traci, frigieni, carieni, etc.), sclavii nu aveau altă garanţie decât cea pe care binevoia să le-o acorde stăpânul. Acesta putea să-i obţină fie prin moştenire, fie prin cumpărare; sclavii erau totuşi protejaţi la Atena de legea împotriva răului tratament şi se puteau mângâia cu speranţa de a fi cândva eliberaţi (devenind astfel meteci), însă eliberările sunt rare în secolul al V-lea. Cei care făceau parte din

gospodăria unei familii, la oraş sau la ţară, erau trataţi cu mai multă sau mai puţină bunăvoinţă; unii dintre sclavii publici puteau juca un rol de o anumită importanţă, căci se puteau afla în serviciul cetăţii pentru îndeplinirea anumitor sarcini administrative sau poliţieneşti, ca în cazul faimoşilor arcaşi sciţi, ce exercitau la Atena funcţia de sergenţi de stradă în perioada scursă între războaiele medice şi sfârşitul secolului al IV-lea. Cei mai oprimaţi erau sclavii care lucrau în minele de minereu, în condiţii foarte grele, mai ales în Attica, la Laurion. Aşa se explică frecventele evadări şi trecerea la inamic în momentul când lacedemonienii ocupă Attica în 413. La Sparta, *hiloţii*, care asigurau exploatarea agrară a domeniilor cetăţenilor, erau un fel de şerbi ai colectivităţii, probabil descendenţi ai populaţiilor indigene supuse de lacedemonieni; de aici provine relativa lor conştiinţă de clasă şi revoltele periodice, îndeosebi cele ale hiloţilor din Messenia, subjugaţi la sfârşitul secolului al VIII-lea.

Ierarhizarea socială în Sparta era chiar mai netă ca în Atena, cu toate că ea se manifesta în mod diferit. Cetăţeni cu drepturi depline erau doar *homoioii* („egalii"), bărbaţi între 16 şi 60 de ani, ce constituiau o aristocraţie războinică foarte minoritară, a cărei singură activitate, riguros organizată de Stat, era meseria armelor. Una din formele cele mai caracteristice de viaţă comunitară a acestor *egali* era *syssistia,* adică obiceiul de a lua masa în comun, fiecare contribuind cu o cotă parte, sub ameninţarea desconsiderării şi transformării într-un *inferior* (*hypomeion*). Această degradare îi putea afecta deopotrivă pe laşi (*tresantes*, „cei care au tremurat în război"). Egalii, al căror număr nu a contenit să descrească, lent dar inexorabil, nu admiteau decât supremaţia a doi dintre ei, cei doi regi ereditari. Cei mai mulţi dintre spartanii pe

care am avut ocazia să-i menţionăm (Pausanias, Archidamos, Agis) deţineau acest titlu de rege.

În jurul nucleului dur de spartani puri, proprietari exclusivi ai celor mai bune pământuri (pe care de altfel nici nu le cultivau ei înşişi), gravitau *periecii*, oameni liberi în cadrul micilor comunităţi locale, şi *hiloţii*, despre care am amintit deja. Periecii deţineau pământuri, îndeplineau serviciul militar şi practicau meserii artizanale; ei erau cetăţeni de rangul al doilea, dar existenţa lor era luată în considerare în nomenclatura oficială a oraşului. În documentele care menţionează totalitatea cetăţenilor Spartei, se face referire nu numai la spartani, ci la lacedemonieni, termen care desemnează ansamblul spartanilor şi periecilor, aceştia din urmă fiind esenţiali pentru economia cetăţii.

2. Aspecte ale vieţii economice

În domeniul economic, lumea elenă a secolului al V-lea se caracterizează prin inegalitatea considerabilă dintre stadiile de dezvoltare, în pofida unei uniformităţi aproape stagnante a mijloacelor şi tehnicii de producţie. Cazul privilegiat al Atenei nu trebuie să ne facă să uităm *poleisurile* şi *ethnc*-urile încă foarte înapoiate din regiunile muntoase (cum ar fi Epirul şi Arcadia) sau septentrionale (Tesalia, Macedonia). În aceste regiuni, economia rămăsese foarte primitivă: se trăia în autarhie; necesităţile traiului erau limitate, iar schimburile se făceau de obicei sub formă de troc. Din dorinţa de independenţă şi de repliere în sine, Sparta, al cărei teritoriu era relativ vast, practica şi ea, în secolul al V-lea, autarhia. Economia cea mai diversificată o aveau, datorită comerţului, cetăţile

maritime (Corint, Atena, oraşele de la Marea Egee şi din Asia Mică) şi coloniile (Siracuza, Cyrene, oraşele de la Marea Neagră). Totuşi, nu trebuie să ne facem iluzii asupra gradului de dezvoltare economică al cetăţilor greceşti din secolul al V-lea : ele nu au nici o politică economică în sensul modern al termenului; de altfel, nici nu există un termen care să corespundă conceptului actual de economie (cuvântul *oikonomia* nu era pe atunci folosit decât în sensul său etimologic de „gestiune a unei gospodării", sens care se regăseşte în titlul unui tratat scris de Xenofon în anii 380-360, *„Economicul"*). Şi dacă ar fi să ne luăm după vorbele lui Diceopolis din *Acarnienii* lui Aristofan, piesă care datează din 425, ţăranii din Attica obligaţi să se refugieze la Atena din cauza războiului (vezi p. 28) au nostalgia autarhiei familiale sau săteşti: „Mi-e oroare de oraş şi plâng după satul meu, unde niciodată nu mi s-a spus: «Cumpără cărbuni, oţet, untdelemn», care nu cunoştea cuvântul «a cumpăra» dar îmi aducea totul de la sine" (v. 33-36).

Se putea întâmpla ca politica unei cetăţi să aibă consecinţe economice şi sociale, în măsura în care ea permitea un fel de redistribuire a resurselor (de exemplu la Atena cu sistemul *leiturghiilor* şi *misthoilor*). Plutarh atribuie lui Pericle o politică socială de utilizare plenară a forţei de muncă şi o consideră cheia realizării marilor lucrări de le Acropole.

„Celor care aveau vârsta şi puterea să ducă războiul, scrie el, tezaurul public le furniza din abundenţă cele necesare vieţii (prin *misthos*); în ce priveşte masele muncitoare care nu erau înrolate, Pericle nu voia ca acestea să fie private de salariu şi nici să se bucure de acesta fără să muncească. În consecinţă, el propuse poporului mari proiecte de construcţii şi planuri de

lucrări care necesitau practicarea multor meserii pentru o vreme îndelungată, astfel ca populaţia sedentară să aibă dreptul, deopotrivă cu marinarii şi războinicii, de a primi partea ei din fondurile publice... În acest fel, necesităţile [de mână de lucru] distribuiau şi diseminau bunăstarea tuturor vârstelor şi tuturor condiţiilor sociale." (*Viaţa lui Pericle*, 12, 6)

Ce putem să credem despre acest text din secolele I-II d.Hr.? Fără îndoială, el păcătuieşte prin anacronism, Atena secolului al V-lea nefiind Roma imperială, iar ceea ce este considerat o cauză nu e în realitate decât o consecinţă fericită a politicii prestigioase dusă de Pericle. Tot aşa, se poate aprecia că diferitele acţiuni de tip colonial duse de Atena în secolul al V-lea (stabilirea de cleruhi, fondarea oraşelor Thourioi, Amphipolis, Brea) răspund mai curând unor scopuri politice şi strategice decât unora economice, chiar dacă este adevărat că ele furnizau o soluţie de rezolvare a dificultăţilor unor cetăţeni săraci, fericiţi să-şi caute norocul pe alte meleaguri.

În multe cetăţi de mică şi medie importanţă, deci în majoritatea acestora, esenţial rurale, economia rămâne de o simplicitate arhaică: fiecare familie îşi asigură hrana şi îmbrăcămintea pe baza resurselor locale; pământurile, fărâmiţate în numeroase proprietăţi mici alături de câteva mari domenii (este cazul în Attica şi fără îndoială în cele mai multe *poleis*-uri, cu excepţia cetăţilor coloniale), furnizează fructele (mai ales măslinele şi strugurii pentru untdelemn şi vin) ca şi legumele şi cerealele din care se fabrică pâinea şi plăcintele de orz sau grâu; păstoritul procură animalele a căror carne este consumată cu ocazia sacrificiilor, laptele transformat în brânză şi lâna utilizată pentru confecţionarea hainelor. Rolul femeilor se dovedeşte primordial în toate aceste activităţi domestice.

Randamentul agricol este în ansamblu mediocru, iar producţia modestă, dar suficientă pentru a satisface un consum destul de redus. Pescuitul şi vânatul aduc un supliment substanţial alimentaţiei şi resurselor (în special prin prelucrarea pieilor).

Una dintre caracteristicile socio-economice cele mai importante ale cetăţilor greceşti, îndeosebi în cazul Atenei şi Spartei, este aceea că majoritatea activităţilor economice altele decât cele domestice, în special comerţul şi meşteşugurile, se află în mâinile celor care nu participă de loc, sau participă puţin la viaţa politică: metecii la Atena, periecii la Sparta; în aceeaşi situaţie se găseşte activitatea bancară, încă ezitantă. Doar agricultura şi creşterea animalelor sunt conduse direct sau indirect de cetăţeni, care pot apela sau nu la forţa de muncă a sclavilor; de fapt, „economia rurală rămâne peste tot, în grade diferite, *baza esenţială a societăţii politice*" (Ed. Will) cel puţin până ce, la Atena, ravagiile din zonele rurale ale Războiul Peloponesiac (mai ales după 413) provoacă o bulversare profundă a tradiţiilor.

În Sparta, aşa cum am văzut, *egalii* se consacrau exclusiv vieţii militare, iar cei care exploatau pentru ei pământurile erau hiloţii, în vreme ce periecii se orientau către meseriile artizanale. La Atena, orice cetăţean trebuia în principiu să înveţe o meserie, conform unei legi datând de pe vremea lui Solon, însă doar cei săraci erau constrânşi la o activitate artizanală sau comercială; ceilalţi trăiau din producţia şi veniturile pământurilor aflate în posesie; activitatea acestei categorii era esenţialmente politică, iar pentru a se putea permite *theţilor* să participe efectiv la viaţa politică, judiciară şi militară, au fost instituiţi diferiţi *misthoi* (indemnizaţii pentru funcţii civile şi militare). În secolul al V-lea nu fuseseră încă instituite

indemnizaţii pentru prezenţa în adunare, *misthos ecclesiastikos;* existau însă *misthos* pentru magistraţi, *misthos* pentru heliaşti (membri ai juriilor populare), *misthos* pentru hopliţi şi marinari în campanie. Aceste indemnizaţii, care în secolul al V-lea rămân modeste, sunt totuşi criticate de conservatori (ca pseudo-Xenofon, în *Republica Atenienilor*). Ecoul acestor nemulţumiri se face Aristofan, care ridiculizează pretenţiile unor cetăţeni, precum Cleon tăbăcarul, Hyperbolos negustorul de opaiţe sau Cleophon fabricantul de lire, de a juca un rol politic de prim-plan — adică să fie, în sensul etimologic al cuvântului, nişte „demagogi", „îndrumători ai poporului" — fiind obligaţi în acelaşi timp să practice o meserie manuală pentru a trăi.

În Atena secolului al V-lea, activitatea meşteşugărească era intensă, atât din necesitatea satisfacerii nevoilor interne, cât şi pentru a răspunde cererilor unei clientele uneori foarte îndepărtate. Cu toate acestea, nu poate fi nicidecum vorba de atingerea unui stadiu industrial. Este cunoscut pasajul din *Viaţa lui Pericle* (12, 6) în care Plutarh evocă multitudinea de meserii mobilizate pentru realizarea marilor lucrări de pe Acropola Atenei, între 447 şi 432: „Dulgheri, sculptori, făurari, tăietori de piatră, aurari, lucrători in fildeş, pictori, dăltuitori,... rotari, căruţaşi, vizitii, frânghieri, ţesători, şelari, cantonieri şi mineri."

Inscripţiile atestă că aceşti artizani puteau fi cetăţeni, meteci ori sclavi şi că lucrau în ateliere de mici dimensiuni, neinteresate în creşterea productivităţii. Construirea, întreţinerea şi repararea triremelor necesitau, la Pireu, un număr mare de specialişti în prelucrarea lemnului. Conflictele armate frecvente îi favorizau pe fabricanţii de arme: este cazul celor doi meteci: Lysias, celebrul orator, şi fratele acestuia, Polimarchos, care, către sfârşitul Războiului Peloponesiac, foloseau, se pare, o sută douăzeci de sclavi în manufactura lor de scuturi; o întreprindere de această amploare constituie totuşi un caz extrem şi

izolat, a cărui veridicitate este pusă de altfel în dubiu de istoricii moderni.

Cartierul Ceramicii adăpostea atelierele metalurgiştilor şi olarilor şi era situat la poalele colinei pe care se ridica templul lui Hefaistos, zeul tutelar al meseriilor focului. Producţia de ceramică este foarte importantă în secolul al V-lea; descoperirile arheologice ne oferă o imagine foarte articulată despre ea; oale şi amfore grosiere pentru ulei, vin, cereale, veselă obişnuită nedecorată, ţigle, olane, vase şi lămpi din vernis negru, a cărui strălucire o imită pe cea a metalului, figurine din pământ ars, vase cu figuri negre şi, mai ales, cu figuri roşcate, pe fond alb. Toate aceste activităţi de artizanat se pare că ţineau ocupaţi permanent circa 500 de lucrători, repartizaţi în diferite ateliere, a căror concurenţă se manifesta doar în ceea ce priveşte calitatea (dorinţa de a atinge perfecţiunea rămâne remarcabilă, în pofida înregistrării de-a lungul secolului a unei scăderi calitative, neasociată însă cu o creştere cantitativă). Atena exercită până la Războiul Peloponesiac un cvasimonopol asupra fabricării de ceramică cu figuri roşii, neconfruntându-se decât cu concurenţa modestă a atelierelor corintiene şi beoţiene. Mai târziu, olarii şi pictorii atenieni se vor instala în Grecia Mare, unde vor da impulsul iniţial unei frumoase producţii italiene, slab dezvoltată înainte de anul 400 î.Hr., dar destinată unui viitor strălucit în secolul al IV-lea.

Ceramica attică din secolul al V-lea era intens exportată, în principal spre Sicilia şi Grecia Mare, dar şi mai departe: de exemplu către Italia de nord, aşa cum o atestă numeroasele vase găsite în necropolele de la Spina (păstrate la muzeul din Ferrara), în Corsica, în mormintele bogate de la Aleria şi chiar în Galia continentală, unde recentele săpături făcute la Bourges, în 1984 şi 1986, au scos la lumina zilei ceramică de origine elenă. Atena, spre deosebire de Sparta şi de multe alte oraşe mai puţin evoluate, era larg deschisă spre exterior: Exporturile şi importurile acesteia erau considerabile.

Comerţul ocupa un loc important în domeniul activităţilor economice ale cetăţilor maritime (Corint, Atena,

oraşele din Marea Egee şi din Ionia). Peste tot funcţiona micul negoţ al comercianţilor locali (*kapeloi*) iar în Marea Egee exista un modest cabotaj litoral şi insular. Dar în marile centre, în special la Atena, marii negustori (*emporoi*) a căror activitate era încurajată de cetate, desfăşurau un comerţ maritim de o oarecare anvergură. Structurile şi mijloacele acestuia sunt puţin cunoscute de noi: probabil apăruseră armatorii, *naukleroi*, se apela la credite şi se făceau tranzacţii cu intermediarii.

Tucidide atribuie lui Pericle următoarea afirmaţie generală (II, 38, 2): „Datorită importanţei cetăţii noastre, vedem cum sosesc aici toate produsele din toată lumea şi ajungem să le consumăm ca şi cum ar fi ale noastre". Printre aceste importuri, se numără şi produse exotice: silphiumul din Cyrenaica, covoarele şi pernele brodate din Cartagina, fildeşul din Africa, papirusul din Egipt sau tămâia din Siria, sunt atestate de un fragment al poetului comic Hermippos. Însă grosul importurilor este constituit de produse alimentare, cu precădere cerealele şi peştele sărat, cumpărate mai ales din cetăţile de la Pontul Euxin (Marea Neagră), de lemnul pentru construcţiile navale, furnizat în special de Macedonia şi Tracia, de unele minereuri cum ar fi cuprul şi cositorul, indispensabile pentru fabricarea bronzului şi de asemenea de sclavi. Referindu-se la Atena secolului al V-lea, Isocrate afirma, către anii 380: „Ca o piaţă în mijlocul Greciei, ea întemeiază Pireul, unde supraabundenţa este atât de mare, încât obiecte care nu pot fi găsite în alte părţi decât cu greu sunt aici foarte uşor de procurat" (*Panegiricul*, 42). Numeroase cetăţi trebuiau să recurgă masiv la importuri, în special de metal pentru batere de monedă (argintul era cel mai mult utilizat).

Exporturile ateniene constau mai ales din produse manufacturiere, dintre care cea mai mare pondere o deţineau ceramica şi obiectele de pământ ars, precum şi uleiul ori marmura. Şi alte cetăţi exportau marmură (cum ar fi Paros şi Thasos), vin (Thasos, Chios, Maroneea), obiecte de bronz (Corint, Tarent), cereale şi diferite produse agricole (Cyrene, Siracuza).

Multe dintre aceste schimburi comerciale se făceau pe bază de troc, însă în cursul secolului al V-lea asistăm la o extindere a economiei monetare sub influenţa Atenei, care bate o monedă din argint de bună calitate datorită minelor sale din Laurion. Tetradrahmele cu efigia bufniţei au circulat în toată lumea elenă, unde ele constituiau pentru cei care le primeau un mic tezaur susceptibil de a fi reutilizat ca atare sau de a fi retopit în vederea transformării în monedă locală. La originea acestei răspândiri a „bufniţelor" se află imperialismul atenian; la Atena, ea provoacă chiar o inflaţie, moderată dar neîntreruptă, de-a lungul întregului secol al V-lea: spre exemplu un obiect ce valora doi oboli către anul 480, costa trei în anul 425 (1 obol = 1/6 dintr-o drahmă).

Cursul monetar devine, pe parcursul secolului al V-lea, baza de calcul a diferitelor impozite pe care cetatea le percepea pentru a face faţă obligaţiilor ce-i reveneau. Începând cu 477, Atena cere aliaţilor săi, apoi le impune, ca în schimbul furnizării de nave pentru flota comună, să verse un *phoros*, al cărui cuantum anual este fixat de Aristide la 406 talanţi (1 talant = 60 de mine = 6000 de drahme). După 450/449, excedentul provenit din această sursă va fi colectat într-un fond care va permite finanţarea marilor lucrări iniţiate de Pericle pe Acropole. În perioada dificultăţilor financiare din timpul Războiului Peloponesiac, *phoros*-ul va fi fixat — pentru anul 425–427 — la 1460 de talanţi, valoare triplă, nejustificată de rata procesului de inflaţie mai sus menţionat.

Dar Atena a avut şi numeroase alte surse de venit în afară de *phoros*-ul aliaţilor. Cheltuielile legate de religie erau acoperite de fondurile unui cont special, alimentat de beneficiile domeniilor funciare sacre arendate unor particulari. Tezaurul public (*demosion*) se alimenta dintr-o

multitudine de surse. Exploatarea minelor din Laurion, care se intensifică în epoca războaielor medice, era monopolul cetăţii, cu toate că era concesionată unor cetăţeni bogaţi; de aici era procurat metalul necesar baterii monedei. Şi alte cetăţi care deţineau mine pe teritoriul lor (Thasos, spre exemplu: vezi Herodot VI, 46–47) exercitau acelaşi monopol.

Dacă nu se poate vorbi de o veritabilă politică economică a Atenei în secolul al V-lea, în schimb ea avea o politică fiscală, destinată completării veniturilor publice. Atena percepea din partea metecilor un fel de taxă recognitivă, *metoikon*. O taxă de 2% afecta toate produsele care treceau prin Pireu, iar alte impozite erau percepute pentru vânzările operate în agora Atenei, ca şi pentru vânzările efectuate de cetate a bunurilor ce îi aparţineau (spre exemplu, ca urmare a unei confiscări); aceste sume erau colectate de perceptori particulari, care le vărsau cetăţii, după ce îşi reţineau un anumit beneficiu. De asemenea, în caz de necesitate, erau create impozite excepţionale (de exemplu, în 413, o taxă de 1/20, adică 5%, asupra comerţului maritim) şi chiar un impozit direct asupra capitalului, *eisphora*, începând cu 428). Amenzile care se aplicau autorilor anumitor delicte intrau şi ele în tezaurul public. În sfârşit, urmând tradiţiile cele mai vechi, cetatea făcea apel — e adevărat, în lipsa oricărui impozit regulat asupra bunurilor şi veniturilor — la responsabilităţile morale şi la capacitatea financiară a celor avuţi (cetăţeni şi meteci), impunându-le *leiturghii*. Era vorba de obligaţia de a-şi asuma cheltuielile necesare unor sarcini destul de costisitoare, cum ar fi echiparea şi întreţinerea vreme de un an a unei trireme (*trierachie*), organizarea şi pregătirea unui cor pentru o reprezentaţie teatrală (*choregie*) sau întreţinerea şi antrenarea unei echipe în

vederea unui concurs de gimnastică (*gymnasiarchie*). Greutatea acestor însărcinări era compensată de onoarea cu care era tratat acela care şi le asuma.

3. Principalele regimuri politice şi evoluţia lor în secolul al V-lea

Într-o dezbatere celebră imaginată de Herodot (III, 80–82), nobilii persani care vor sfârşi prin a-l alege pe Darius ca rege sunt preocupaţi să găsească cea mai buna formă de guvernământ: ei identifică şase posibilităţi: monarhia, tirania, aristocraţia, oligarhia şi democraţia (moderată şi nelimitată). Toate aceste tipuri de regimuri vor fi reprezentate pe scena politică de-a lungul secolului al V-lea.

Democraţia atenian㠚i celelalte regimuri democratice. Unul dintre titluri de glorie ale contemporanilor „secolului lui Pericle" este, în ochii multor istorici moderni, acela de a fi inventat însuşi termenul de democraţie — menţionat, se pare, pentru prima dată de Herodot (VI, 43) în al treilea sfert al secolului al V-lea — şi de a fi instaurat, la Atena, un regim democratic exemplar. Este vorba, de fapt, de un regim de democraţie directă, izvorât din reformele introduse de **Clistene,** ca urmare a răsturnării de la putere în 510 a tiranului Hippias, Pisistratidul care supravieţuise atentatului organizat în 513 de către „tiranoctonii" Harmodios şi Aristogheiton. Acest regim este mai întâi numit *isonomie* (adică „egală repartiţie") şi va suferi numeroase modificări în decursul secolului al V-lea. El va fi de mai multe ori contestat, de două ori chiar răsturnat, însă democraţia va avea până la urmă ultimul cuvânt, în

403. Care sunt deci principalele mecanisme ale acestui regim, în care totuşi puterile executivă, legislativă, administrativă şi judecătorească nu sunt separate şi unde totul se bazează pe suveranitatea populară?

Expresia cea mai largă a acestei suveranităţi este Adunarea poporului (*Ecclesia*), care cuprinde, cel puţin în teorie, totalitatea cetăţenilor, fără restricţie de naştere sau avere, şi unde fiecare are un drept egal la cuvânt (*isegoria*). Ecclesia se reunea în sesiune ordinară de o dată până la patru ori pe durata unei *prytanii* (vezi mai jos), sau mai des, în cazul sesiunilor extraordinare. Ea se ocupa în special de legislaţia internă şi de politica externă. Totodată, *Ecclesia* se pronunţa asupra proiectelor examinate şi votate în prealabil de un Consiliu compus din 500 de membri, *Boulé*, format din reprezentanţii *demelor*, un fel de comune ale Atticei. Reprezentanţii erau traşi la sorţi din rândul candidaţilor aleşi astfel încât să existe o reprezentare strict egală între cele zece triburi instituite de Clistene. Botezate după numele celor zece eroi eponimi ai cetăţii (triburile Erechtheis, Aigeis, Pandionis, Leontis, Akamantis, Oimeis, Kekropis, Hippothontis, Aiantis şi Antiochis), aceste triburi erau formate fiecare din trei componente (*trittyes*), un fel de districte constituite dintr-un număr variabil de deme şi care reprezentau a zecea parte dintr-una din regiunile ce compuneau Attica (erau trei astfel de regiuni: *Asty* — oraşul, *Mesogeea* — interiorul şi *Paralia* — coasta). Pentru a asigura între două sesiuni plenare permanenţa Consiliului, care avea atribuţii importante nu numai de examen prealabil şi de control ci şi de decizie, cei 50 de consilieri (*bouleuţi*) din acelaşi trib stăteau întruniţi de-a lungul unei sesiuni ce dura 1/10 dintr-un an, interval numit *prytanie*. Ei deveneau în această perioadă şefi

colectivi ai cetăţii, iar unul dintre ei era zilnic desemnat prin tragere la sorţi pentru a deveni *epistat* (adică preşedinte). Calendarul politic, alcătuit pe baza sistemului decimal, devenise, conform reformei lui Clistene, independent de calendarul religios, care a rămas fidel ciclului lunar duodecimal, iar spaţiul civic a fost reorganizat într-un nou cadru, menit să disloce fiefurile vechilor familii aristocratice, susceptibile de a ameninţa democraţia.

Potrivit reformei lui Clistene, cetăţenii aparţinând primelor două clase cenzitare îşi păstrau totuşi privilegiul de a accede singuri la magistraturi (*arkhad*, adică etimologic „comandamente"), dintre care cea mai de seamă era arhontatul. Existau nouă arhonţi, ce îndeplineau funcţii mai ales de ordin religios şi judiciar (arhontele eponim, arhontele-rege, polemarhul şi şase themosteţi), ajutaţi de un secretar al themosteţilor; începând cu 487–486, arhonţii, în trecut aleşi, sunt traşi la sorţi anual, câte unul din fiecare trib, de pe o listă de voluntari: un sistem eminamente democratic în viziunea anticilor, utilizat cu mai multe prilejuri, dar care a avut consecinţa de a eroda influenţa arhonţilor, în folosul unor noi magistraţi, zece la număr, instituiţi în 501-500, *strategii*. Aceştia vor fi şi ei aleşi, pentru un an, câte unul din fiecare trib, putând fi reînnoiţi în funcţie; în principiu doar şefi militari, strategii vor deveni, încetul cu încetul, veritabilii conducători ai cetăţii ateniene, cel mai ilustrativ exemplu ale acestei evoluţii fiind furnizat chiar de Pericle (îl precedaseră Temistocle, Aristide şi Cimon). Mai existau şi alţi magistraţi, care exercitau funcţii civile sau religioase (trezorierii, de exemplu), dar rolul lor era secundar.

Arhontatul este deschis, începând cu 457, şi *zeugiţilor*. Foştii arhonţi deveneau membri pe viaţă ai unui consiliu, *Areopagul*, care juca un rol esenţial înainte de reformele

clisteniene, dar care şi-a văzut importanţa diminuată prin reforma lui Efialte, în 462–461. Din rolul de înaltă autoritate morală şi de Consiliu de Stat, Areopagul devine un simplu tribunal care judecă dosarele religioase şi crimele de sânge; el pierde mai ales exercitarea *dokimasiei* (adică examenul de aptitudine) al magistraţilor şi controlul finanţelor cetăţii, care sunt transferate Adunării poporului, *Boule*. Areopagul fusese deja văduvit de o parte a puterii lui judiciare o dată cu înfiinţarea, încă din epoca lui Clistene, a tribunalului popular, *Heliaia*, format din 6000 de judecători traşi anual la sorţi, în proporţia de 600 pentru fiecare trib, care se întrunea arareori în adunare plenară, membrii săi fiind mai curând repartizaţi în diferite tribunale populare.

Efialte făcuse să-i fie votată reforma de către Areopag în absenţa lui Cimon, un aristocrat conservator, aureolat de propriile sale succese militare, dar mai ales de cele ale tatălui său, Miltiade. Rivalităţile constituiau un lucru curent în Atena secolului al V-lea, iar oamenii politici influenţi încercau să-şi elimine adversarii prin procedura ostracismului, instituţie creată în anii 500–490 şi aplicată pentru întâia oară în 488–487. Procedura era următoare:

„În cadrul Adunării celei de-a şasea prytanii avea loc un vot prin ridicarea mâinii, pentru a se şti dacă poporul dorea în acel an o *ostrakophorie.* Dacă principiul era acceptat, avea loc un al doilea vot, de data aceasta secret, pentru a-l desemna pe cel ce avea să fie condamnat. Se vota utilizându-se un *ostrakon* (ciob de ceramică) pe care era înscris numele celui ce se voia ostracizat. Al doilea vot intervenea în timpul Adunării din timpul prytaniei a opta. Era necesar un cvorum de 6000 de prezenţi pentru ca măsura să apară ca o decizie populară şi nu ca un vot partizan." (Cl. Mossé)

Totuşi, ostracismul a avut, nu o dată, acest nedorit caracter, de vreme ce el i-a lovit, în afară de Cimon, pe oameni ca

Aristide şi Temistocle, care, cel puţin aparent, erau sincer democraţi.

Cât despre Efialte, el a fost asasinat curând după 462, lăsându-i astfel cale liberă lui Pericle în conducerea politicii ateniene.

„De la reforma din 462–461 se poate spune că datează autentica democraţie ateniană", scrie Ed. Will. „Cetăţenilor celor mai bogaţi nu le este luat privilegiul de a accede la sarcinile superioare ale cetăţii, însă controlul popular cărora îi sunt supuşi din acel moment îi privează de independenţa politică. Aristocraţia ateniană, încă deţinătoare a avuţiei şi a tradiţiei afacerilor publice, nu mai putea să îşi exercite influenţa decât în măsura în care nu risca să intre în contradicţie cu voinţa populară sau în măsura în care puteau să dirijeze această voinţă"... aşa cum o va face Pericle.

Fiu al Xanthippei şi al lui Agariste, amândoi proveniţi din nobile familii ateniene, cel care va fi supranumit „Olimpianul" s-a născut către anul 490. Referitor la el ar trebui să citäm numeroasele pagini ale lui Tucidide şi Plutarh. Pericle însuşi, conform alocuţiunilor ţinute în 430, avea următoarea viziune asupra democraţiei ateniene:

„Regimul nostru politic nu-şi propune ca model legile altora, căci noi suntem mai curând exemple decât imitatori. În privinţa denumirii lui, întrucât lucrurile nu depind de un număr mic ci de majoritate, avem o democraţie. Dar în privinţa a ceea ce revine fiecăruia? Legea este făcută pentru toţi în parte egală, iar cât despre titluri, meritele sunt acelea care conduc spre onoruri; invers, sărăcia împiedică pe omul capabil de a aduce servicii Statului să o facă, indiferent de obscuritatea condiţiei sale." (Tucidide, II, 37, 1).

De altfel, Pericle instituie *misthophoria*, adică acordarea unei indemnizaţii (*misthos*) celui care exercita o funcţie în serviciul cetăţii.

Graţie realegerii sale repetate în funcţia de strateg între 443 şi 430, **Pericle** devine în această perioadă veritabilul şef al Atenei. Înzestrat cu o elocvenţă sobră, dar eficace, el ştia să-şi convingă auditoriul şi să-şi asigure aproape mereu o majoritate în *Ecclesia*. Uzând de această majoritate, el a făcut, de exemplu, să fie ostracizat, în 443, unul dintre rivalii săi conservatori, Tucidide, fiul lui Melesias (nu trebuie confundat cu istoricul, care era fiul lui Oloros). Tucidide-istoricul punctează astfel, într-un pasaj celebru din care am citat deja câteva extrase, rolul important al lui Pericle şi al politicii sale clarvăzătoare:

„În tot timpul în care a fost în fruntea cetăţii sale, pe timp de pace, el a condus-o cu moderaţie şi a ştiut să vegheze asupra ei cu siguranţă; în vremea sa ea a atins culmea măreţiei; iar atunci când războiul a izbucnit, s-a vădit că ştia să discearnă în ce consta forţa Atenei... El dobândise o autoritate ce îi permitea să ţină mulţimile, deşi libere, în frâu şi, în loc să fie condus de mulţimi, el era cel ce le domina; întrucât nu îşi datora poziţia unor mijloace nelegitime, nu vorbea niciodată în dorinţa de a face plăcere şi, deopotrivă, nu îşi propunea să profite de stima oamenilor pentru a o opune mâniei acestora. În orice caz, de câte ori îi vedea că sunt cuprinşi de o încredere nesăbuită, îi biciuia cu vorbe care inspirau teamă; iar dacă ei dovedeau o spaimă neraţională, îi aducea pe calea încrederii. Sub numele de democraţie, în realitate guverna cel dintâi cetăţean." (Tucidide, II, 65, 5 şi 8-9)

Să fi fost vorba de un despotism luminat? Câtuşi de puţin, căci Pericle nu dispunea de nici o autoritate

specială, în afară de cea pe care o emana personalitatea lui; era vorba pur şi simplu de o democraţie moderată şi luminată, desigur imperialistă, căci Pericle, moştenitor al gândirii lui Temistocle, era un partizan convins al imperiului atenian, însă dorea doar menţinerea şi exploatarea acestuia, fără a urmări extinderea lui nelimitată.

Odată Pericle mort, succesorii săi bine văzuţi de *demos*, „demagogi" precum Cleon sau ambiţioşi precum Alcibiade, încep să propovăduiască imperialismul extremist, refuzând de fiecare dată să trateze cu Sparta; aceste excese ale unei democraţii lipsite de un consilier competent ca Pericle duc mai întâi la dezastruoasa expediţie din Sicilia, având ca una dintre consecinţe tentativa de instaurare a unui regim oligarhic în 411, apoi catastrofa finală de la Aigospotamos, urmată de interludiul tiranic al Celor Treizeci, pregătit de *hetairii* (un fel de cluburi, de asociaţii oculte), forme de asociere a aristocraţilor nemulţumiţi.

În 403, când democraţia este restabilită, ea îşi păstrează aceeaşi structură instituţională dinaintea crizei; totuşi, Adunarea poporului (*Ecclesia*) îşi pierde o parte din atribuţiile judiciare în favoarea *Heliaia*. O comisie de *nomotheţi* este însărcinată cu revizuirea completă şi cu punerea în ordine a legilor cetăţii. În acelaşi timp, sub arhontatul lui Euclid, în 403–402, este introdusă o reformă a alfabetului şi a grafiei ce se utiliza în inscripţiile oficiale ale cetăţii.

Magistraţii şi Sfatul (*Boule*) dau dovadă, de-a lungul secolului al V-lea, de constanţă şi seriozitate; *Ecclesia* rămâne punctul slab al sistemului, în măsura în care ea nu reuneşte niciodată, din raţiuni practice, totalitatea cetăţenilor, ci doar un procentaj infim (maximum 20%, în cel mai fericit caz) care nu

este neapărat reprezentativ. Ea constituia un amestec alcătuit din nobili bogaţi şi din orăşeni săraci, din clasa mijlocie a ţăranilor, dacă îi putem numi astfel, prea îndepărtaţi, şi din cetăţeni meşteşugari, prea ocupaţi şi prea neobişnuiţi cu şedinţele îndelungate; aşa se explică voturile smulse de oratori abili la sfârşitul zilei, atunci când numărul celor ce trebuiau convinşi scădea considerabil... În concluzie, se poate aprecia că *Boule* era mult mai reprezentativă pentru poporul atenian din toate punctele de vedere, mai puţin cel geografic. Cum bouleuţii se recrutau, în pofida acordării de indemnizaţii (*misthos*), din rândul cetăţenilor cu oarecare dare de mână, *Boule* constituia un element relativ moderat şi conservator, în comparaţie cu *Ecclesia* care, mai ales când nu avea un Pericle ca să o dirijeze, risca să fie mai radicală şi mai extremistă. „Filtru legislativ, organ de reflecţie şi sediu al unei conştiinţe civice a cărei sacralitate era mereu reamintită de flacăra din căminul lui Prytaneu, *Boule* era principala pavăză a *demosului*", scrie Ed. Will. Însă persoanele cele mai influente ale secolului al V-lea atenian erau, în realitate, aşa cum am văzut, strategii, nu pentru că uneori erau *autokratori* (învestiţi cu depline puteri), ci pentru că alegerea lor era de obicei o garanţie a competenţei individuale; totuşi, caracterul colegial al magistraturilor prevenea riscul de monopol al puterii, exceptând acele situaţii când o personalitate precum cea a lui Pericle îşi domina anturajul.

Cazul Atenei, pentru noi privilegiat, datorită importanţei cetăţii şi numeroaselor informaţii pe care le deţinem cu privire la regimul său politic, nu trebuie să ne facă să omitem faptul că în lumea elenă a secolului al V-lea existau şi alte democraţii, din care unele, ca cea din Chios, erau poate mai vechi. Din rândul marilor cetăţi, Argos (din 494), Siracuza (între căderea Deinomenizilor şi venirea la putere a lui Dionis cel Bătrân, deci între 466 şi 405) şi, într-o măsură greu de definit, Cyrene (după

sfârşitul monarhiei Batiazilor, către 440) aveau regimuri democratice care se asemănau mai mult sau mai puţin cu cel de la Atena (o Adunare a poporului — numită la Argos *Heliaia* — consilii, magistraţi, practica ostracismului — cunoscut la Siracuza sub numele de petalism) şi care oscilau între o democraţie integrală şi una cenzitară. Alte cetăţi aliate ale Atenei, în cadrul ligii de la Delos, au fost obligate de cetatea hegemonică să-şi impună regimuri democratice. Din nefericire, s-au păstrat foarte puţine informaţii cu privire la aceste regimuri democratice şi tot ceea ce putem face este doar să le semnalăm existenţa.

Oligarhia spartană, celelalte oligarhii şi statele federale. Cu toate că cetăţile cu regim oligarhic erau numeroase, izvoarele pe care le deţinem referitoare la modul de funcţionare a acestor regimuri sunt sporadice, cu excepţia Spartei, care constituie un caz special. În cetăţile respective existau unul sau mai multe consilii, magistraţi şi adesea o adunare a poporului, însă corpul civic era limitat, din rândul oamenilor liberi, la cei consideraţi demni să-i aparţină prin naştere, avere ori valoare militară. Adunarea nu era decât un organism de înregistrare; în realitate, puterea era exercitată de magistraţi, care erau aleşi sau ereditari, şi prin intermediul consiliilor. Majoritatea cetăţilor membre ale Confederaţiei peloponesiace (cum ar fi Corintul) erau conduse de regimuri oligarhice. În aceiaşi situaţie se afla şi Teba, împreună cu cele mai multe cetăţi din Beoţia, care se aflau în mâinile unei oligarhii de mari proprietari funciari. Oligarhii erau la putere şi în cetăţile din Tesalia, din Creta, în majoritatea celor din Asia Mică, din Grecia Mare, din Sicilia (cu excepţia Siracuzei) şi din Extremul Occident (ca în cazul Massaliei). Unele regimuri oligarhice au făcut anumiţi paşi

spre democraţie, modificând progresiv, pentru a evita sau calma tulburările interne, condiţiile de acces la cetăţenie; altele, dimpotrivă, au rămas încremenite pe poziţiile lor; cel mai concludent exemplu în acest sens îl constituie Sparta.

Sparta era considerată în antichitate drept modelul cetăţii oligarhice. Cetatea lacedemonienilor era oligarhică în măsura în care minoritatea spartană a *egalilor* monopoliza suveranitatea în dauna periecilor; însă în sânul acestei minorităţi, repartizarea puterii ţinea deopotrivă de aristocraţie, de oligarhie şi de democraţie. Toţi *egalii* aveau acces la adunarea poporului (*Apella*), care se pare că se reunea o dată pe lună. Dar aceasta era subordonată unui Consiliu al Bătrânilor, *Gerousia*, compus din 28 de membri, în vârstă de peste 60 de ani, care erau aleşi pe viaţă, şi unui cuplu de doi regi care se succedau ereditar, proveniţi din două mari familii. Aceşti regi, care aveau puteri exclusiv militare şi religioase, erau de fapt un fel de magistraţi, ca şi cei cinci efori, reînnoiţi anual prin alegeri, însă învestiţi cu puteri considerabile de control şi decizie. Se putea întâmpla ca un şef militar care nu era rege, navarhul Lysandros spre exemplu, să ajungă în primplanul politicii Spartei; dar o astfel de eventualitate se încadra în limitele prevederilor instituţionale, provenite conform tradiţiei de la un legislator semilegendar, Licurg, aşa că nu s-a pus niciodată problema modificării lor.

Dintre cetăţile oligarhice, unele acceptau să-şi cedeze o parte din suveranitate şi să facă parte dintr-o federaţie, un *koinon* („comunitate"). Această formă de asociere diferea de confederaţiile, ligile şi alianţele despre care am vorbit prin aceea că legăturile dintre statele membre erau mult mai strânse şi exista o *sympolitie* (concetăţenie) sau o *isopolitie* (egalitate de cetăţenie) care îi lega pe cetăţeni.

În secolul al V-lea, exemplul de stat federal cel mai cunoscut — parvenit nouă datorită textului unui istoric anonim, descoperit pe un papirus în localitatea egipteană Oxirinhos — este *koinonul* beoţian, reconstituit în jurul Tebei, Orchomenei şi Thespiei în 447, după o perioadă de decădere consecutivă atitudinii sale favorabile faţă de perşi în timpul războaielor medice şi unei tentative ateniene de instaurare a democraţiei în oligarhiile beoţiene, între 457 şi 447. Beoţia era împărţită în 11 districte determinate în funcţie de populaţie (Teba, spre exemplu, conta cât două districte), fiecare dintre ele trimiţând 60 de membri în consiliul federal care se întrunea la Teba. Consiliul constituia organismul deliberativ al *koinonului* şi avea putere de decizie în materie de politică externă şi financiară. „Puterea executivă era delegată unui număr de 11 beotarhi, câte unul pentru fiecare district, aleşi de adunările cetăţii. Principala lor funcţie era conducerea forţelor militare, ei exercitând pe rând rolul de comandant suprem al acestora. Trupele erau alcătuite din contingentele cetăţilor; fiecare district era obligat să furnizeze 1000 de hopliţi şi 100 de călăreţi" (Cl. Mossé). Instituţiile koinonului erau completate de o curte de justiţie federală. Teba a exercitat o influenţă preponderentă asupra koinonului beoţian şi a reuşit să-l conducă, în secolul al IV-lea, prin Epaminondas şi Pelopidas, la supremaţie în întregul spaţiu elen.

Cunoaştem mai puţine lucruri referitoare la liga chalcidică, creată în jurul oraşului Olynt, către anul 430; ea avea o armată federală şi un tezaur comun alimentat de taxele federale; cetăţenii diferitelor cetăţi membre se aflau în stare de *sympolitie*. Cetăţenia comună îi lega şi pe membrii *koinonului* tesalian, format în jurul cetăţilor Pheres, Pharsalos şi Larissa; acesta era împărţit în patru tetrade aflate sub autoritatea unui tetrarh, apoi, către mijlocul secolului, a unui polemarh ales anual de către cetăţile tetradei; o adunare federală suverană în materie de finanţe şi de politică externă alegea un magistrat suprem, *tagosul*, care era ajutat de alţi magistraţi federali cu competenţe esenţialmente militare, ca polemarhii şi hipparhii, însărcinaţi cu comanda importantei cavalerii tesaliene.

Tiranii şi monarhii. Devenite rare, tiraniile subzistă încă, cel puţin vremelnic şi sporadic, de-a lungul întregului secol V. În această situaţie se află cetăţile din Sicilia, precum şi Rhegion, în Calabria, într-o epocă în care tirania dispăruse practic din Grecia propriu-zisă. Cetatea care deschide seria, în 502, este Gela, prin tiranul Cleandros, care este asasinat în 495, dar este înlocuit curând de fratele său Hippocrates. Acesta întreprinde o politică de expansiune teritorială atât în dauna indigenilor siculi, cât şi a altor cetăţi greceşti din Sicilia orientală. În această acţiune, el se loveşte de tiranul din Rhegion, Anaxilas, şi mai ales de Siracuza.

La moartea sa, către 485, unul dintre locotenenţi, **Gelon**, fiul lui Deinomenes, deturnează tirania în propriul profit, întemeind o adevărată dinastie: îi încredinţează Gela fratelui său **Hieron** şi se instalează el însuşi la Siracuza unde aristocraţia funciară a *Gamoroilor* îi solicitase ajutorul pentru a pune capăt unei situaţii anarhice. Stăpân peste cea mai mare parte a Siciliei orientale, deţinător al unei flote de 200 de trireme, Gelon se aliază cu **Theron**, tiranul din Agrigent. Împreună cu acesta, obţine strălucitoarea victorie de la Himera asupra cartaginezilor, care se aventuraseră imprudent la apelul lui Anaxilas şi al lui Terillos, tiranul răsturnat al Himerei. Gelon moare în 478, cedându-i locul lui Hieron.

În 474, Hieron câştigă în faţa etruscilor importanta bătălie de la Cumae. Ne aflăm în momentul de apogeu al Deinomenizilor, însă Hieron încetează din viaţă în anul 467, iar ultimul dintre fraţii săi, Thrasybulos, este răsturnat de la putere în 466.

Democraţia este restaurată în Siracuza. Tirania dispare destul de repede şi din celelalte cetăţi unde subzista, dar va reveni în forţă la Siracuza la sfârşitul

secolului, o dată cu Dionysos cel Bătrân, asupra căruia nu este cazul să stăruim aici, întrucât el aparţine în principal secolului al IV-lea. Prin puterea lor militară şi prin relativa expansiune teritorială, aceste tiranii occidentale au cunoscut o strălucire pe care Pindar nu a ezitat să o celebreze cu mai multe ocazii.

Poetul teban ne evocă şi cazul cetăţii Cyrene, unde monarhia ereditară a Batiazilor se afla încă la putere, prin Battos al IV-lea (cca. 515–470) şi Arcesilas al IV-lea (cca. 470–440); comportându-se ca nişte tirani în sensul actual al cuvântului, ei fac ca dinastia să fie răsturnată, către mijlocul secolului, şi să fie instaurat, în condiţii foarte puţin elucidate până în prezent, un regim republican, de tip aristocratic.

Monarhia greacă cea mai puternică este, fără îndoială, Macedonia, cu toate că, până în secolul al V-lea, prezenţa ei în spaţiul elen se manifestă cu multă discreţie. Ar fi o greşeală să considerăm că era o ţară barbară, deşi în acel moment era oarecum înapoiată. Unul dintre suverani, pe tron între anii 495 şi 450, se numea deja **Alexandru**, primul purtător al acestui nume. Tatăl său, Amyntas I, care îl precedase, fusese aliat cu Imperiul persan. Următorii regi, **Perdicas al II-lea** şi **Archelaos**, vor fi când aliaţi cu Atena, când în conflict cu ea, din motive referitoare la peninsula Chalcidică (criza Potideei, în 432).

Monarhia macedoneană, despre care avem puţine izvoare pentru secolul al V-lea, era naţională, ereditară (ceea ce n-a exclus disputele pentru succesiune din interiorul dinastiei Argeazilor) şi cvasifeudală: pe un teritoriu destul de vast şi parţial muntos, puterea locală era asigurată de puternice familii aristocratice, din rândul cărora, membrii cei mai eminenţi erau însoţitorii (*hetairoi*),

gărzile de corp (*somatophylakes*) sau prietenii regelui (*philoi*), cei care îl înconjurau cu respect, considerându-l cel dintâi dintre ei. Curtea regală este mai întâi la Aigai, apoi, începând cu Archelaos, este stabilită la Pella, care va deveni capitala lui Filip al II-lea şi Alexandru cel Mare.

Capitolul III

EFERVESCENŢA INTELECTUALĂ ŞI ÎNFLORIREA FILOZOFIEI, ŞTIINŢEI ŞI LITERATURII

Mai mult chiar decât prin densitatea în evenimente importante şi diversitatea de regimuri politice, „secolul lui Pericle" este remarcabil prin bogăţia de idei ale gânditorilor săi, idei adesea revoluţionare pentru epocă şi prin transformarea mentalităţilor, în special la Atena, ca urmare a răspândirii unora dintre aceste idei. O precizare se impune totuşi: nu trebuie să ni-i imaginăm pe toţi atenienii, *a fortiori* pe toţi grecii din secolul al V-lea, ca pe nişte intelectuali novatori; majoritatea tăcută, pe care o lua drept martor Aristofan în ultimul sfert de veac, rămâne foarte tradiţionalistă, mai ales în materie de moravuri şi de religie, iar ideile noi îşi croiesc drum cu dificultate. Adesea, prăpastia era enormă între teoria enunţată de filozofi şi practica cotidiană a cetăţeanului mediu sau chiar a conducătorilor cetăţii. Chiar şi aceia dintre ei care aveau idei personale de avangardă, precum Pericle, nu ezitau să respecte cu scrupulozitate tradiţiile cetăţii, mai cu seamă pe cele religioase, pentru a-i menţine coeziunea. Existau aşadar enorme contradicţii între gândirea intelectualilor şi cea a majorităţii poporului, ca să nu mai vorbim de diferenţele datorate tradiţiilor regionale sau locale. Vom încerca să schiţăm marile tendinţe ale mentalităţii populare din secolul al V-lea, chiar dacă astăzi prezintă mai mult interes acele idei novatoare cu mare importanţă pentru viitor, multe poate nebăgate în seamă de contemporani.

Cum pot fi cunoscute aceste idei? Avem de-a face cu o problemă serioasă, întrucât de cele mai multe ori nu ne-a parvenit nici un text original de la marii gânditori ai secolului al V-lea. Se poate întâmpla de asemenea ca unii dintre aceştia să nu fi lăsat nimic scris, ca în cazul lui Socrate. De la filozofii presocratici şi de la sofişti s-au păstrat câteva fragmente disparate. În toate aceste cazuri suntem obligaţi să facem apel la texte posterioare, unele doar cu câteva decenii (ca pentru Platon şi Aristotel), altele cu câteva secole, (ca pentru Diogene Laertius). Prin urmare, modul în care cunoaştem azi operele acestor corifei ai secolului al V-lea este unul indirect. Dar oare această situaţie nu dăunează capacităţii noastre de a-i înţelege? Pentru a compensa acest neajuns trebuie să facem apel la textele unor scriitori din epocă a căror preocupare de bază nu a fost filozofia: poeţi, dramaturgi, istorici; din lucrările lor putem percepe adesea, printre rânduri, opinia vremii şi evoluţia ideilor.

1. Efervescenţa de idei la Atena şi în întreaga lume elenă

Un aspect interesant al secolului al V-lea, care ar putea chiar să pună în discuţie sintagma „Secolul lui Pericle", este acela că mulţi dintre cei mai mari gânditori şi cei mai îndrăzneţi novatori nu erau atenieni. Numeroşi filozofi, majoritatea sofiştilor, o bună parte din savanţi şi-au petrecut câţiva ani din viaţă la Atena, cu precădere în perioada în care aceasta era sub influenţa politică a lui Pericle, dar foarte puţini s-au născut aici — excepţia constituind-o Socrate. Majoritatea erau originari din Ionia, Sicilia, Italia meridională, Pelopones, Grecia de nord. În schimb, cei mai mulţi scriitori din secolul al V-lea a căror operă ne-a parvenit, integral sau parţial, sunt atenieni; ei

ne vor permite cel mai bine să evaluăm evoluţia ideilor în cetatea lui Pericle.

Presocraticii. În rândul filozofilor şi savanţilor desemnaţi îndeobşte astfel există gânditori cu tendinţe foarte diverse, a căror existenţă se întinde cronologic între sfârşitul secolului al VII-lea şi sfârşitul secolului al V-lea. Ei au în comun calitatea de savanţi care îşi propun căutarea explicaţiilor cauzale şi de filozofi care elaborează teorii sistematice asupra lumii şi naturii. Nu ne propunem aici să facem o analiză aprofundată a gândirii acelora dintre presocratici care au trăit în secolul al V-lea. Vom încerca, desigur, să prezentăm succint elementele lor de doctrină, insistând asupra aportului original al fiecăruia, dar vom încerca mai ales să identificăm influenţa exercitată de ei asupra contemporanilor în direcţia deschiderii spre raţionalism ca alternativă la gândirea mitică tradiţională şi în direcţia speculaţiei abstracte, susceptibile de a conduce la scepticism şi relativism.

Miletienii Thales, Anaximandru şi Anaximene sunt oameni ai secolului al VI-lea, a căror cosmologie nu ne interesează aici. Heraclit din Efes, Xenofan din Colophon şi Pitagora din Samos s-au născut în secolul al VI-lea, însă viaţa lor s-a prelungit până în epoca războaielor medice. În cazul lui Heraclit, pe care chiar anticii l-au supranumit cel Obscur, trebuie să pornim de la această constatare: „Totul curge" (*panta rhei*); „nu te poţi scălda de două ori în acelaşi râu" (frgt. 91); totul este în schimbare, ca forţa care se agită permanent, într-o devenire ciclică, devenire ce poartă germenii unei eterne reîntoarceri. Această mişcare perpetuă este datorată înfruntării contrariilor care, departe de a fi distructivă,

asigură existenţa universului căci „contrariile se acordă iar armonia se naşte din ceea ce este diferit" (frgt. 8); lumea este guvernată de un principiu raţional şi divin, *logosul* (deopotrivă Verb şi Raţiune), care rezultă din unitatea contrariilor şi asigură această unitate; omul nu cunoaşte acest principiu, care nu are, în tot cazul, legătură cu zeii panteonului tradiţional.

Pentru **Xenofan**, „Unul" este principiul unic şi primordial al tuturor lucrurilor; acest Unu este Dumnezeu, un Dumnezeu care nici aici nu are nimic comun cu zeii tradiţionali aşa cum erau prezentaţi de Homer şi Hesiod. Cât despre **Pitagora**, născut la Samos, dar exilat la Crotona (cca. 530?) — unde fondează o şcoală, am putea spune chiar o sectă, ai cărei membri erau obligaţi să păstreze un secret absolut ca şi cum ar fi fost iniţiaţi în mistere —, acesta a rămas pentru posteritate, înainte de toate, un matematician (celebru ca atare pentru teorema care îi poartă numele); pentru el „numărul este cel care constituie esenţa lucrurilor" şi care furnizează instrumentul de explorare a lumii. Influenţa lui a fost enormă asupra numeroşilor săi discipoli, care s-au lansat în aventura politică la Crotona, în Italia meridională, înainte de a fi vânaţi şi exterminaţi, către 450, fără îndoială din cauza pretenţiilor lor la un exclusivism aristocratic. Mai difuză, dar mai durabilă, este influenţa pitagorismului asupra muzicii şi arhitecturii greceşti, ale căror construcţii urmăresc să creeze o armonie perfectă bazată pe raporturi numerice privilegiate.

Născut către 515 şi mort către 450, **Parmenide** din Eleea, fondator al şcolii eleate, propune o viziune intelectualistă a lumii, care neagă multiplicitatea şi mişcarea: singurul care există este Dumnezeu, etern, imobil şi imuabil, care aminteşte de Unul lui Xenofan.

Expusă în cadrul unui poem în hexametri din care ne-au rămas 155 de versuri şi al cărui prolog grandios îl prezintă pe filozof ca pe un veritabil „maestru al adevărului", gândirea lui Parmenide este radicalizată de **Zenon** din Eleea, născut în 489 şi autor al faimoasele aporii (cea a săgeţii, a stadionului şi a lui Ahile urmărind broasca ţestoasă) prin care încearcă să demonstreze imposibilitatea multiplicităţii şi a mişcării. Joc de spirit sau convingere a unui filozof ataşat ontologiei şi logicii pure? În orice caz, nu există exemplificare mai bună a unei preocupări dusă până la extrem pentru reflecţia abstractă şi pentru paradox. Către mijlocul secolului al V-lea, şcoala eleată este reprezentată, de asemenea, de **Melissos** din Samos, care se dedă unei critici radicale a cunoaşterii empirice.

Parmenide se considera drept un fel de profet; este şi cazul lui Empedocle din Agrigent (cca. 490–cca. 430), care se prezintă la începutul poemului său *Purificările* ca un mag. În Sicilia epocii sale, trecea drept un taumaturg învingător al morţii; chiar şi dispariţia lui a rămas învăluită în mister, el aruncându-se în carterul Etnei. Empedocle a mai compus şi un lung poem intitulat *Despre natură* în care, inspirându-se poate din Heraclit şi din Parmenide, propunea un Univers compus din patru „rădăcini", din patru elemente fundamentale sacre şi nepieritoare: pământul, apa, aerul şi focul, susceptibile de a se combina sub acţiunea prieteniei şi de a se separa sub acţiunea disputei, într-o perpetuă devenire la care ar participa sufletele (de aici provine credinţa lui în metempsihoză, la care aderau deopotrivă şi pitagoricienii).

Aceşti gânditori vizionari ai primei jumătăţi de secol, Heraclit, Parmenide, Pitagora şi Empedocle, ne-ar putea părea

din multe puncte de vedere arhaici şi naivi, însă prin analizele lor şi prin dorinţa de a explica Lumea pregătesc calea celor care, în a doua jumătate de veac, vor ieşi nu numai din gândirea mitică, ci chiar din orice gândire religioasă şi îşi vor îndrepta tot mai mult reflecţiile către oameni, ataşându-se în special de morală şi de politică.

Linia de demarcaţie dintre teoreticienii puri şi cei care vor să-şi pună sau să le fie puse ideile în aplicare nu este perfect delimitată. În prima categorie par a se situa **Leucip** din Milet, născut către anul 500 şi, mai ales, discipolul său **Democrit** din Abdera (n. cca. 460), amândoi fondatori ai atomismului. Această concepţie constituie cel dintâi materialism ateu (cu toate că Democrit ezită să facă pasul) şi el va deveni una dintre marile filozofii ale lumii.

„Atomismul reprezintă în felul său o sinteză a eleatismului şi a heracliteismului. De la eleatism el păstrează ideea unei permanenţe şi a unei imuabilităţi a fiinţei care este atribuită atomilor (elemente indivizibile fundamental); de la heracliteism el păstrează exigenţa diversităţii şi a multiplicităţii, sensibile pentru a crea senzaţia schimbării." (J. Brun)

Atomii sunt supuşi unei mişcări pur mecanice, într-un fel de turbion cosmic provocat atât de hazard, cât şi de necesitate, turbion aflat la baza a tot ce există. Omul, a cărui gândire este şi natură şi senzaţie, nu trebuie să fie speriat de spaţiile infinite în care se mişcă atomii; el trebuie, dimpotrivă, să rămână calm şi senin şi să se bucure cumpătat de viaţa care i se oferă, respectând trei valori esenţiale: să gândească pozitiv, să vorbească ce se cuvine şi să facă ceea ce trebuie, căci „atunci când face rău trebuie să-i fie ruşine faţă de el însuşi" (frgt. 84);

ateismul nu conduce în mod necesar la imoralism şi nici chiar la scepticism deoarece, lucru curios, Democrit se pare că credea în divinaţie.

Suntem tentaţi să-i acordăm o influenţă imediată mult mai mare lui **Anaxagora** din Clazomenai, născut către 500 şi instalat la Atena către 460, unde devine prietenul lui Pericle; el moare la Lampsac în 428, după ce trebuise să părăsească Atena, unde fusese acuzat de impietate, adică de necredinţă faţă de zeii cetăţii. Pentru el, „tot ceea ce posedă un suflet, atât unul mare cât şi unul mic, se află sub dominaţia Spiritului" (frgt. 12). Acest Spirit, desemnat ca „*Nous*", este nelimitat, etern şi atotputernic; este un fel de Raţiune providenţială pe care anumiţi exegeţi ai gândirii lui Anaxagora au interpretat-o ca pe un Dumnezeu, dar pe care trebuie mai curând să o socotim drept un principiu abstract care guvernează lumea şi, mai ales, reuneşte *Homsomeriile* (părţile asemănătoare) fundamentale. Nu ne aflăm departe, din acest punct de vedere, de demersul atomiştilor, însă acest *Nous* înlocuieşte în cazul de faţă hazardul şi necesitatea. Omul, ca microcosmos, este şi el ghidat de *Nous*, adică de propriul spirit, propria raţiune. Mai curând agnostic decât ateu, Anaxagora l-a influenţat nu numai pe Pericle, dar şi pe sofişti.

Sofiştii. Teoriile abstracte ale presocraticilor nu puteau influenţa decât un număr mic de intelectuali. Unii dintre ei, formaţi la diverse şcoli, vor trage consecinţele practice ale acestor speculaţii şi se vor răspândi în toată lumea elenă, în special la Atena, în a doua jumătate a secolului, în calitate de profesori de morală şi retorică ai copiilor din clasele conducătoare. Presocraticii erau originari din diferite cetăţi greceşti: **Protagoras** venea din Abdera,

Gorgias din Leontinoi şi **Polos** din Agrigent (în Sicilia), **Prodicos** din insula Ceos, **Hippias** din Ellis, în nord-vestul Peloponesului, **Thrasymachos** din Chalcedonia, în Asia Mică. Ei erau aşadar meteci în cvasitotalitatea cetăţilor unde predau, fiind prin urmare eliberaţi de orice posibilitate de ambiţie politică personală; puteau deci să se consacre deplin *paideii,* adică educaţiei altora; în fapt, ei aveau să fie profesorii majorităţii oamenilor de seamă ai ultimei treimi a veacului al V-lea, mai ales a celor din Atena, unde toţi veneau să predea şi vor exercita o influenţă considerabilă în multe domenii.

Educaţia pe care o căutau înainte de toate toţi tinerii avuţi, era cea care i-ar fi putut face să joace un rol politic important în cetăţile lor; sofiştii ţineau mai ales cursuri, plătite foarte scump, de „artă politică", conform unei expresii a lui Platon (*Protagoras, 319a*), care îi va menţiona frecvent în dialogurile sale pe aceşti „maeştri ai gândirii". Succesul în politică fiind legat, cel puţin în democraţii, de capacitatea de a convinge poporul, sofiştii îşi vor învăţa elevii toate tehnicile unei retorici şi unei dialectici adesea lipsite de scrupule, finalul justificând în optica lor toate mijloacele. Dar sofiştii nu înseamnă doar tehnici machiavelice de artă oratorică; ei au idei, adeseori inspirate, aşa cum am menţionat, de cele ale presocraticilor (unele lucrări moderne chiar îi includ în rândul acestora); aceşti „profesionişti ai inteligenţei", pentru a relua expresia fericită utilizată de J. de Romilly, sunt raţionalişti, înzestraţi cu un solid spirit critic şi plini de încredere în om, pe care îl consideră „măsura tuturor lucrurilor", conform formulei celebre a lui Protagoras; ei pun în cauză fundamentele moralei tradiţionale şi propun noi valori, într-o perspectivă antropocentrică; cei mai serioşi dintre ei sunt sensibili la diferite probleme morale,

îndeosebi la responsabilitatea personală, la raporturile naturii cu educaţia şi retoricii cu adevărul şi dreptatea.

Născut către 490 şi mort către 420, **Protagoras** se stabileşte la Atena în epoca lui Pericle, al cărui prieten devine şi care îi încredinţează în 443 organizarea legislativă a coloniei Thourioi. Cu amenajarea urbanistică a noii cetăţi este însărcinat **Hippodamos** din Milet care, trebuie menţionat, nu a fost un simplu inginer şi arhitect întrucâtva excentric, ci şi un filozof important, situat doctrinar la mijlocul distanţei dintre presocratici şi sofişti.

„El voia să fie erudit în toate ştiinţele naturii; şi este cel dintâi dintre cetăţenii ce nu au exercitat sarcini politice care a elaborat un tratat privind cea mai potrivită constituţie. El preconiza o cetate de zece mii de oameni, repartizaţi în trei clase: una în cuprindea pe meşteşugari, alta pe lucrătorii pământului, cea de-a treia pe oamenii de arme. Totodată împărţea teritoriul în trei zone: sacră, publică şi privată; cea dintâi era consacrată zeilor; din a doua, oamenii de arme îşi asigurau existenţa; a treia era destinată lucrătorilor pământului." (Aristotel, *Politica*, 1267b)

Preocupări, aşadar, în acelaşi timp teoretice şi practice, larg deschise către politică.

Interesul faţă de politică, căutarea rezonabilă şi raţională a bunăstării colectivităţii, stau şi la baza moralei lui Protagoras, morală al cărei relativism nu admite valori transcendente, dar al cărei pragmatism propovăduieşte nevoia de respect (*aidôs*) şi de dreptate (*dikė*), „astfel încât în cetăţi să existe armonie şi legături creatoare de prietenie" (Platon, *Protagoras*, 322c). Avem de-a face cu un fel de „contract social" *avant la lettre*, încheiat între oameni care nu mai pot conta pe zei deoarece, conform frazei liminare din tratatul *Despre zei*, citat de Eusebiu,

„în privinţa zeilor, nu pot să ştiu nici dacă există, nici dacă nu există, nici care este forma lor; multe circumstanţe ne împiedică să ştim asta: absenţa datelor sensibile şi scurtimea vieţii" (frgt. B4); iată o expresie a unui agnosticism radical, dar nu neapărat a unui ateism. Protagoras este în acelaşi timp un maestru al retoricii; el a scris un tratat despre antilogii, in care demonstra posibilitatea de a avea, asupra unui subiect, două discursuri contradictorii, adică nu numai două teze opuse, ci şi argumentele capabile să răstoarne o convingere; de aici provine riscul sofismelor, în sensul peiorativ al termenului: o artă strălucitoare, dar găunoasă, pe care denigratorii sofiştilor, spre exemplu Platon şi Isocrate, o vor numi, în secolul al IV-lea, eristică.

Născut cam în aceeaşi perioadă cu Protagoras, dar mort mult mai târziu ca acesta (centenar, conform tradiţiei), **Gorgias** a avut preocupări vizând retorica, în special forma discursului, pe care îl dorea plin de o strălucire bazată pe figuri de stil cum ar fi antiteza sau jocul de sonorităţi. Criticând, într-un tratat *Despre Ne-Fiinţă*, ontologia lui Parmenide, el conchide că adevărul lui Dumnezeu, fie că acesta există ori nu, este inaccesibil omului, aşa că acesta trebuie să se mulţumească cu opiniile, exprimate şi susţinute în modul cel mai bun posibil. Această epistemologie relativistă întemeia pe raţiune idealul democratic al egalităţii opiniilor şi al triumfului majorităţii. Însă originalitatea gândirii politice a lui Gorgias, care nu a găsit nici un fel de ecou înainte de secolul al IV-lea, rezidă în apelul la unitatea grecilor, făcut chiar în epoca în care Războiul Peloponesiac făcea ravagii. **Antiphon**, zis Sofistul — pentru a nu fi confundat cu oratorul atenian omonim —, merge şi mai departe şi afirmă că „prin natură, suntem cu toţii şi întrutotul identici

ca naştere, greci şi barbari... nici unul dintre noi nu a fost la naştere deosebit ca barbar sau ca grec: cu toţii respirăm aerul pe gură şi pe nări" (frgt. 44a, B): este o primă exprimare a constatării fraternităţii umane, chiar dacă nu este vorba încă de un apel politic la această fraternitate.

Hippias năzuia la o ştiinţă şi la o cunoaştere universală. El este se pare primul care s-a preocupat de problema raporturilor dintre natură şi lege dintr-o perspectivă relativistă. Această temă, pe care Platon o va relua în celebre pagini din *Gorgias*, domină un pasaj ce ne-a parvenit dintr-un tratat *Despre adevăr* scris de Antiphon.

„Dreptatea constă în a nu transgresa legea cetăţii în ceea ce priveşte drepturile cetăţeanului. Prin urmare, un om va avea cele mai mari avantaje practicând dreptatea, dacă se apleacă în faţa legilor în prezenţa unor martori; dar dacă este singur şi fără martori, el o va face urmând natura. Căci prescripţiile legii ţin de instituţii, în timp ce acelea ale naturii sunt necesare. Prescripţiile legilor care rezultă dintr-un acord mutual nu sunt naturale, dar cele ale naturii, care sunt naturale, nu rezultă dintr-un acord. Deci cel care transgresează legea, dacă o face fără ştiinţa celor care au stabilit acordul, scapă de ruşine ca şi de pedeapsă." (frgt. A, 1-2)

Textul continuă afirmându-se că, în schimb, nu trebuie transgresate niciodată legile naturii, „chiar dacă transgresarea se face fără ştirea tuturor oamenilor... Căci păcatul nu vine în acest caz din opinie, ci are loc cu adevărat". Adevăr care, ar fi trebuit să continue tratatul, este relativ şi adesea nu este decât o opinie, cunoaşterea fiind şi ea relativă. Dezbaterea sofistică asupra naturii şi legii se întâlnea atât cu dezbaterea sugerată de Sofocle în *Antigona* (în 442) asupra legilor scrise şi a celor nescrise adică a celor convenţionale şi celor naturale, cât şi cu disputa potenţială dintre susţinătorii şi adversarii imperialismului atenian: este legitim să aplici legea celui mai puternic? Sursă a unei alte controverse privind utilitatea şi dreptatea...

Un anumit relativism empiric, ce se poate observa de exemplu la Herodot, îşi croise drum de-a lungul secolului pornindu-se de la deschiderea către lume pe care o constituiseră războaiele medice. „Cum oare se poate să fii persan?", se vor fi întrebat la început mulţi greci care vedeau pentru prima oară barbari. O dată primul sentiment de mirare depăşit, vor fi auzit povestindu-se numeroase anecdote pe seama acestora — de genul celor relatate de Herodot — care le vor fi indus un complex de superioritate şi îi vor fi făcut sensibili în faţa diferenţelor dintre oameni.

Evoluţia mentalităţilor în ultima treime a secolului al V-lea şi reacţia ateniană contra sofiştilor. Relativismul timid al unui număr de spirite deschise şi cel sistematic care se degaja din reflecţia sofiştilor nu puteau decât să antreneze o evoluţie a moravurilor de natură să pară multora drept decadenţă. Învăţătura răspândită de sofişti nu era desigur singura cauză; elemente conjuncturale puteau să influenţeze această evoluţie, precipitând o tendinţă poate latentă; este cazul crizei create de Războiul Peloponesiac. După părerea lui Tucidide, teribila epidemie din anii 430–328 marchează o cotitură în evoluţia mentalităţilor din Atena.

„Molima a fost, în cetate, originea unei dezordini morale crescânde. Era mai uşor să fii îndrăzneţ şi să faci ceea ce, înainte, trebuia să faci pe furiş. Se petreceau prea multe răsturnări bruşte de situaţie care făceau ca oameni prosperi să moară şi alţii, care erau anterior fără resurse, să le moştenească bunurile. De aceea toţi căutau satisfacţii rapide şi plăceri, pentru că tuturor li se părea că propriile persoane şi averi sunt lipsite de viitor. Suferinţa necesară în vederea atingerii unui scop considerat frumos nu mai inspira nici un fel

de interes nimănui, căci nimeni nu putea şti dacă nu cumva, înainte de a atinge ţelul propus, va muri. Plăcerea imediată şi tot ceea ce ar fi putut să contribuie la satisfacerea ei, iată ce a luat atât locul frumosului cât şi al utilului. Frica de zei ori de legi, nimic din acestea nu-i opreau: părea tot una dacă te arătai pios sau nu, de vreme ce toată lumea pierea în acelaşi mod." (II, 53, 1–4)

Ultima frază a textului are o semnificaţie specială: una dintre valorile tradiţionale ale cetăţii, pietatea (*eusebeia*) este abandonată, deoarece zeii nu-şi mai îndeplinesc contractul tacit încheiat cu oamenii; ei nu-i mai protejează, nu îşi mai achită datoriile. Or, religia greacă tradiţională, cea a *polisului*, atât de importantă în viaţa civică, înţelege raportul cu zeii ca pe un fel de schimb: grecul obişnuit al secolului al V-lea se circumscria perfect definiţiei date de Platon în *Euthyphron* (14e): „pietatea este un fel de tehnică comercială care reglează schimburile dintre oameni şi zei".

Această concepţie, un pic simplistă, este repusă implicit în cauză: empiric de către atenienii din 429, sistematic de către filozofii presocratici, de către sofişti şi de către cei influenţaţi de aceştia. Această repunere în cauză, amplificată de spirite puternice, duce la manifestări de impietate precum mutilarea statuilor lui Hermes şi parodierea Misterelor de la Eleusis în 415; ea loveşte însăşi expresia religiei civice şi erodează fundamentele moralei comunitare în măsura în care aceasta se baza în mod tradiţional pe religie. O dată ce este atacat şi celălalt stâlp al edificiului civic, respectul legilor, aşa cum o fac (sau dau impresia că o fac) sofiştii, totul riscă să se prăbuşească, contractul social de tip tradiţional fiind rupt.

Tucidide identifică cu îndreptăţire o altă cauză conjuncturală a crizei morale şi a răsturnării valorilor

ancestrale la sfârşitul secolului al V-lea: este vorba de război şi mai cu seamă de războiul între cetăţi, disensiunile interne, *staseis*, care se exacerbează în vremuri de conflict.

„Favorizând tulburările, notează el, o mulţime de rele se abătură asupra cetăţilor, aşa cum se întâmplă şi se va întâmpla mereu atâta vreme cât natura umană va rămâne aceeaşi, dar care sporesc sau se diminuează şi îşi schimbă forma în funcţie de fiecare variaţie ce intervine în conjuncturi. În vreme de pace şi de prosperitate, cetăţile şi particularii au un spirit mai bun pentru că nu se lovesc de nevoi constrângătoare; războiul, care cenzurează facilităţile vieţii cotidiene, este un stăpân cu apucături violente şi modelează pasiunile majorităţii... Se va schimba până şi sensul uzual al unor cuvinte în raport cu actele...; o îndrăzneală nesăbuită va trece drept un devotament curajos faţă de propria tabără, o prudenţă rezervată drept o laşitate deghizată, înţelepciunea drept o mască a laşităţii, inteligenţa în toate drept o inerţie totală; impulsurile precipitate vor trece drept calităţi virile, iar deliberările circumspecte drept un bun pretext de fofilare... Pe scurt, a fi cel dintâi în această cursă spre rău va atrage elogii." (Tucidide, III, 82, 2-5)

Analiză de o extraordinară luciditate, căreia i-am putea adăuga faptul că imperialismul atenian este vinovat de o serie de răsturnări de valori (spre exemplu în cazul episodului referitor la cucerirea Melosului, în 416); însă în epocă, spiritele mai puţin ascuţite din Atena preferau o altă explicaţie, mai simplistă: dacă se ajunsese la o criză politică, morală şi religioasă, vina aparţinea sofiştilor, nihilişti agnostici periculoşi, fără credinţă şi lege, campioni ai „raţionamentului injust", care pe lângă toate acestea mai erau şi meteci, bogaţi — prin urmare invidiaţi. De aici provine o reacţie conservatoare mai mult populară decât

aristocratică, a cărei ecou se face Aristofan. Atunci când laudă meritele păcii (în *Aharnienii* din 425, *Pacea* din 421, *Lysistrata* din 411), el se arată partizanul valorilor tradiţionale, în special al curajului virtuos (*arete*) şi al concordiei (*homonoia*) specifice atenienilor de altădată, acei luptători de la Marathon care au salvat Grecia de pericolul barbar; totodată el îi atacă pe cei pe care îi consideră drept periculoşi revoluţionari: atât pe demagogii imperialişti de tipul lui Cleon (în *Cavalerii*) cât şi pe sofişti ori pe cei ce se pretindeau astfel — în rândul lor îl plasează pe Socrate — (în *Norii*, din 423).

Socrate. Cu toate că, dacă ar fi să-l credem pe Platon, Socrate era un adversar corect, dar îndârjit, al sofiştilor, după cum o dovedeşte Aristofan, el trecea în ochii multora ca fiind de partea acestora, adică a celor care puneau în cauză tradiţiile cetăţii. Este motivul pentru care filozoful este condamnat la moarte în 399, căzând victimă unei epurări morale şi religioase a democraţiei ateniene, traumatizată de înfrângerea de la Aigospotamos şi operată de guvernarea tiranică a Celor Treizeci, al cărei şef, Critias, fusese elev al sofiştilor (şi poate chiar al lui Socrate), trecând de altfel el însuşi drept un sofist. Pentru a evoca în toată complexitatea lor figura şi gândirea lui Socrate, asupra cărora ne informează abundent discipolii acestuia Platon şi Xenofon, ca şi diverşi autori posteriori, ca Diogene Laertius, ne-ar trebui numeroase pagini, pe care nu le-am putea insera în lucrarea de faţă. Din această cauză, ne vom rezuma la câteva generalităţi.

Socrate se născuse către anul 470. Fiu al unui sculptor şi al unei moaşe (o *maia*), el îmbină precizia gestului moştenită de la tatăl său cu propria minuţiozitate intelectuală şi meseria moştenită de la mamă cu *maieutica*

proprie, adică cu arta de a face să se nască spiritele. Socrate, care nu a lăsat nimic scris, este înainte de toate filozoful aflat în căutarea adevărului prin dialog, purtat cu alţi gânditori consacraţi (precum sofiştii) ori cu tinerii săi discipoli — printre care clocotitorul Alcibiade. Asemenea sofiştilor, Socrate nu se preocupă decât de om şi de morala acestuia, morală pe care o consideră ca pe o ştiinţă raţională, care trebuie abordată cu metodă. Întrucât nimeni nu este rău în mod voluntar, cel care acţionează astfel este un ignorant care trebuie instruit; virtutea poate fi o materie de învăţământ. Secretul acestui învăţământ, al acestei *maieutici*, constă în *dialectică*, procedeu care funcţionează pe baza unei cascade de întrebări şi răspunsuri susceptibile să-l ducă pe interlocutor de la aparenţă la esenţa lucrurilor, cu condiţia însă ca acesta să dorească a începe prin a se cunoaşte pe sine însuşi. Recompensa o reprezintă accesul la înţelepciune, care oferă fericire celui care ştie să fie cumpătat, curajos, modest, just, pios, credincios legilor ţării şi senin în faţa morţii inevitabile.

Ce este condamnabil în toate acestea? Socrate a fost acuzat de coruperea tineretului prin spiritul de examen pe care îl propunea, interpretat ca o lipsă de respect ironică faţă de ideile tradiţionale şi de nerecunoaşterea zeilor cetăţii, asociată cu introducerea unuia nou — fără îndoială este vorba de acel demon a cărui voce declara că o aude şi care nu era altceva decât vocea propriei sale conştiinţe. Chiar dacă, conform formulei lui Cicero, el făcuse să coboare cerul pe pământ, Socrate a rămas profund spiritualist, după materialismul şi agnosticismul caracteristic majorităţii predecesorilor săi.

2. Progresul ştiinţific

Înflorirea filozofiei, literaturii şi artei în secolul al V-lea ar risca să facă uitat progresul lent, dar indiscutabil, al ştiinţelor: ştiinţe teoretice (matematică şi astronomie) şi ştiinţe aplicative (în special medicina).

Ştiinţele teoretice. Eliberată încă din epoca arhaică de prejudecăţile religioase şi coabitând cu preocupările pur utilitare, cercetarea ştiinţifică greacă continuă să fie, în secolul al V-lea, un apanaj al filozofilor, care se străduie să extragă din experienţă legi generale abstracte. **Pitagoricienii**, ducând o viaţă adesea mistică şi cvasi-monahală, se consacră în special matematicii, după exemplul mentorului lor. Întrucât pentru ei, aşa cum am văzut, fundamentul Universului este Numărul, pitagoricienii se preocupă mai întâi de aritmetică; însă, făcând apel pentru rezolvarea problemelor aritmetice la reprezentări grafice trasate cu unicul ajutor al riglei şi compasului (de exemplu în cazul proporţiilor), ei ajung să se intereseze şi de geometrie, care îi conduce la descoperirea „incomensurabilelor" (adică a numerelor iraţionale) ca urmare a căutării raportului dintre latura unui pătrat şi diagonala acestuia. Această irupţie a iraţionalului tulbură un moment spiritul pitagoricienilor, cu atât mai mult cu cât paradoxurile eleaţilor păreau a pune în discuţie anumite principii descoperite de ei. Dar, în a doua jumătate a secolului, **Hippocrate** din Chios publică primele *Elemente de geometrie*, veritabilă clarificare ce venea abia cu un secol înainte de opera lui Euclid. Şi alţi filozofi sau sofişti abordează geometria, spre exemplu **Democrit**, care găseşte metoda de calcul a volumelor piramidei şi conului, **Hippias**, care analizează problema trisecţiei

unghiului şi **Antiphon**, care încearcă să o rezolve pe cea a cuadraturii cercului prin înscrierea în acesta a unor poligoane regulate cu un număr crescând de laturi.

Aceste cercetări matematice atrag progrese teoretice şi tehnice în domeniile acusticii şi muzicii. Însuşi Pitagora măsurase octava, cvinta, cvarta şi tonul; succesorii săi vor amenaja în diverse feluri intervalele muzicale cu ajutorul unui aparat cu şevalet mobil şi coardă unică întinsă pe baza unei rigle gradate, *canonul.* La sfârşitul secolului, Archytas din Tarent începe se pare să definească raporturile dintre terţe (majoră, minoră şi „minimă"). Să reamintim, în fine, că arhitecţii secolului al V-lea se preocupă să creeze planuri, elevaţii şi volume cât mai armonioase pe baza jocului proporţiilor ce includ, între altele, proporţia „de aur" $\frac{1+\sqrt{5}}{2}$ sau numărul „de aur" (=1,618).

Şi astronomia face unele progrese datorită lui **Anaxagora**, care laicizează Universul afirmând că Soarele şi stelele sunt mase de piatră incandescente purtate de rotaţia eterului, iar Luna este o simplă piatră care primeşte lumina de la Soare, după cum curcubeul nu face decât să reflecte strălucirea solară prin vaporii de apă. Anaxagora stârnise admiraţia contemporanilor săi prevăzând, se zice, căderea unui meteorit în împrejurimile lui Aigospotamos. Aplicaţia practică a progreselor făcute de astronomie a antrenat reforma calendarului în sensul unei puneri în concordanţă a anului lunar (mai scurt) cu anul solar (mai lung) prin metoda reglajelor periodice: **Oinopides** din Chios, spre exemplu, sugerează un sistem adoptat în 456 la Olympia, iar **Meton** propune în 433, la Atena, introducerea a şapte luni lunare intercalate la fiecare nouăsprezece ani, ceea ce permite acordarea şi mai bună a celor două tipuri de calendar.

Pentru măsurarea zilnică a timpului, **Democrit** ameliorează, se spune, cadranul solar (*gnomôn*), prin conferirea unei forme de emisferă concavă suprafeţei pe care era proiectată umbra tijei.

Medicina. Fizica şi ştiinţele naturale, care ar fi reclamat mai puţină teorie şi mai mult experiment, sunt întrucâtva rudele sărace ale cercetării ştiinţifice din secolul al V-lea. Doar biologia şi anatomia, pentru că se ocupă direct de om, cunosc progrese notabile care antrenează o evoluţie importantă a medicinii. Grecii se tratau de multă vreme, făcând apel la zei (mai întâi la Apollo, apoi, mai ales începând cu secolul al V-lea, la Asclepios) şi la eroi vindecători ca Amphiaraos, precum şi la medici sau chirurgi ataşaţi îndelung sanctuarelor. Fără îndoială, aveau loc şi vindecări, aşa cum o atestă numeroasele ex-voto din secolele al VI-lea şi al V-lea, descoperite spre exemplu la Asclepeionul din Corint. Însă aportul esenţial în materie de medicină al secolului de care ne ocupăm nu constă în extinderea cultului lui Asclepios, introdus la Atena în 429. Secolul al V-lea este secolul lui **Hippocrate** din Cos (născut către 460) şi al începuturilor medicinii hipocratice, adică a unei medicini ştiinţifice care face apel la observaţia clinică şi la metode riguroase. Acest nou mod de abordare se juxtapune medicinii sacre a sanctuarelor şi terapeuticii tradiţionale, care se baza mai ales în mediul rural pe practici empirice (remedii ale farmacopeii) sau magice (vindecătoare şi vindecători). Hippocrate şi discipolii săi îşi răspândeau cunoştinţele şi priceperea deplasându-se de-a lungul şi de-a latul întregii lumi elene. Ei observau caracteristicile locale (astfel, Hippocrate se stabileşte câtva timp la Thasos pentru a studia epidemia de aici), îşi exercitau arta prescriind

remedii şi regimuri, formau elevi, după care îşi reluau viaţa itinerantă.

Tratatul *Despre aer, ape şi locuri* precizează că medicul, „atunci când ajunge într-un oraş necunoscut lui, nu va ignora nici maladiile locale nici noţiunile despre maladiile generale, astfel încât să nu fie luat pe nepregătite în tratamentul bolilor şi să nu comită erori specifice celor care nu aprofundat dinainte aceste date esenţiale"; el va trebui să observe cu atenţie locurile şi pe autohtoni. Va putea să-şi instaleze un veritabil cabinet de consultaţie unde „scaunele, pe cât posibil, se vor afla la înălţimi egale, astfel ca pacientul şi medicul să se afle la acelaşi nivel. Bronzul nu va fi folosit decât pentru instrumente; căci utilizarea unor ustensile din acest metal mi se pare un lux deplasat. Persoanelor tratate li se va furniza apă potabilă şi pură. Materialele ce servesc la curăţat vor fi curate şi moi; pânzele pentru ochi, bureţii pentru răni" (Despre medic, § 2). Un vas de ceramică cu figuri roşii păstrat la Luvru ne oferă o imagine a unui cabinet de acest gen.

Medicina hipocratică nu este singura şcoală medicală guvernată de riguroasa deontologie exprimată de faimosul jurământ al lui Hippocrate. La Cnide, la Crotona, la Cyrene existau centre comparabile cu cel din Cos. Ansamblul de texte pe care îl desemnăm generic sub numele de corpus hipocratic conţine pagini ale lui însuşi Hippocrate, ale discipolilor săi, dar şi a reprezentanţilor şcolii din Cnide.

3. Literatura

Privită la modul general, încercarea de a separa diferitele forme de expresie a gândirii umane (filozofie, ştiinţă, literatură) este artificială. Aprecierea se dovedeşte

cu atât mai valabilă pentru secolul al V-lea î.Hr. când, aşa cum am văzut, numeroşi filozofi erau savanţi iar unii dintre ei aveau fără îndoială har literar, aşa cum o atestă spre exemplu fragmentele *Poemului* lui Parmenide. El ne reaminteşte că poezia a fost, până în secolul al V-lea, singurul vehicul al gândirii filozofice şi ştiinţifice. Tratatele (în proză) ale lui Hippocrate sunt indiscutabil şi opere literare. Aşadar, separaţia între literatură, medicină şi filozofie, pe care o facem în această succintă prezentare, este pur convenţională. Cele două principale genuri literare ale secolului al V-lea, genul dramatic şi istoria, au dat reprezentanţi iluştri cărora, din lipsă de spaţiu, le vom neglija aproape complet biografia pentru a putea în schimb să acordăm atenţie operelor lor, cele în măsură să le demonstreze originalitatea şi talentul, dacă nu cumva chiar geniul.

Poezia lirică. Lirismul elegiac este slab reprezentat în secolul al V-lea, ca şi poezia epică, satirică sau didactică (excepţia o constituie poezia filozofică, spre exemplu cea a lui Parmenide, pentru noi, din păcate, redusă la câteva fragmente). În schimb, aristocraticul lirism coral, ilustrat deja în veacurile precedente de Alcman, Stesichor şi Simonide din Ceos, continuă să strălucească în prima jumătate a secolului, prin **Bacchylide** din Ceos (născut către 510), de la care ne-au parvenit pe papirus doar câteva fragmente de ode, imnuri şi ditirambe, şi mai ales prin Pindar (518–438). Din opera acestuia din urmă s-au păstrat patru culegeri de epinicii, adică de ode triumfale în onoarea atleţilor atenieni victorioşi la marile jocuri panelenice de la Olympia, Delphi, Nemeea şi Corint. Pindar a compus de asemenea imnuri în onoarea zeilor şi diverse alte genuri de lucrări care nu ni s-au păstrat. În

epinicii, el evocă, într-un stil tensionat, concis, adesea dificil, dar animat de imagini fulgurante, faptele sportive ale comanditarilor săi, pe care le leagă de mituri, unele specifice cetăţilor lor de origine; **Pindar** dezvoltă aceste mituri cu brio şi cu respect faţă de zeii panteonului grec. Conştient de capacitatea de a contribui prin arta lui la gloria celor pe care îi celebrează şi preocupat să transmită celor care îl ascultă — căci odele, scrise în versuri şi ritmuri variate, erau cântate cu acompaniament coral — o învăţătură morală bazată pe valorile tradiţionale (pietate, dreptate, curaj, prietenie, moderaţie), el rămâne totuşi fără încredere în om, care nu poate face nimic fără ajutorul divinităţii, aşa cum o spune atât de clar la sfârşitul celei de-a 8-a *Pithice*: „Ce s-a întâmplat cu noi? Omul este visul unei umbre. Dar atunci când zeii îndreaptă o rază asupra lui, un sclipet strălucitor îl învăluie, iar existenţa lui devine dulce."

Teatrul. În a doua jumătate a secolului al V-lea, lirismul coral cedează locul unui lirism popular în care muzica este cea care deţine, se pare, întâietatea; amândouă sfârşesc prin a cădea în uitare. Poezia care domină secolul este cea dramatică, mai întâi limitată la tragedie şi la dramă satirică, apoi extinsă şi la comedie. Esenţialmente ateniană, tragedia va dispărea practic o dată cu secolul al V-lea, victimă a schimbărilor de mentalitate survenite în cetatea lui Pericle. Vor exista şi în secolul următor autori de tragedie, dar ei vor fi mediocri, cel puţin judecând după ceea ce ne-a rămas de la ei; în acest sens, pare semnificativ faptul că, începând cu 386, la serbările lui Dionysos se ia decizia reluării tragediilor vechi.

La începuturile sale, genul dramatic era într-adevăr legat de zeul Dionysos. Reprezentaţiile teatrale, deschise în mod democratic tuturor cetăţenilor începând cu epoca lui Pericle, făceau parte integrantă din aceste serbări ale religiei civice care erau la Atena, Leneenele şi mai ales Dionysiile. Serbările prilejuiau totodată concursuri la care luau parte de obicei trei autori pentru tragedie şi cinci pentru comedie, departajaţi de un juriu; pentru concursurile tragice, fiecare concurent trebuia să prezinte o tetralogie compusă din trei tragedii şi o dramă satirică care să destindă puţin atmosfera cu ajutorul glumelor acelor făpturi hibride, satirii, ce compuneau corul. Tragediile puteau să formeze o trilogie compactă (precum *Orestia* lui Eschil) ori să trateze fiecare un subiect autonom. Spectacolele ţinute cu ocazia Dionysiilor erau jucate la poalele Acropolei, în teatrul lui Dionysos, ale cărui instalaţii, încă sumare în secolul al V-lea, constau mai ales în amenajări din lemn, situate de o parte şi de alta a *orchestrei* circulare: grădini etajate de-a lungul pantei naturale, construcţii adiacente scenei, servind atât drept culise, cât şi ca fundal al scenei. Orice piesă de teatru cuprindea câteva personaje jucate de actori (doi în epoca lui Eschil, trei începând cu Sofocle) care monologau sau dialogau între ei, şi corul, compus din circa cincizeci de membri (*coreuţi*) ce cântau sau psalmodiau pentru a comenta acţiunea, grupaţi în jurul şefului lor, corifeul. Chipul actorilor era ascuns în spatele măştilor, ceea ce interzicea orice mimică, în beneficiul punerii în valoare a textului prin intermediul vocii.

A) *Tragedia.* Primele tragedii datează din a doua jumătate a secolului al VI-lea, o dată cu autori ca **Thespis** din Icaria, laureat în 535-534 şi **Pratinas** din Phlious (lângă Nemeea). Din păcate nu le cunoaştem altceva decât numele. Cel dintâi autor tragic despre care avem unele informaţii se numea **Phrynichos**; el a obţinut prima sa victorie în 500; în 493 i-a fost pusă în scenă *Căderea Miletului*, piesă inspirată din actualitatea cea mai

arzătoare cu ocazia căreia se zice că spectatorii au izbucnit în lacrimi; o altă piesă a lui, *Fenicienele,* evoca în 476 înfrângerea perşilor la Salamina. Însă atenianul **Eschil**, mai tânăr ca el cu circa un deceniu, este pentru noi cel dintâi autor tragic cu adevărat accesibil.

Cunoaştem titlurile a mai multor zeci de tragedii, dar e sigur că numărul celor scrise şi jucate de-a lungul secolului al V-lea este de câteva sute; ne-au parvenit integral treizeci şi două dintre ele: şapte de Eschil (conform tradiţiei îi sunt atribuite între 70 şi 90 de piese), şapte de Sofocle (din 123 câte îi sunt atribuite) şi optsprezece de Euripide (dintr-un total de 92 câte cunoşteau anticii de la el). O dată cu trecerea timpului, rolul corului se diminuează. Inspiraţia, mai religioasă la Eschil, devine mai umană la Euripide, care sporeşte patetismul situaţiilor. Personajele sunt aproape întotdeauna împrumutate din legendă (semizei precum Heracle, titani ca Prometeu, eroi din ciclul argian, troian, teban, uneori atenian); povestirile lor nu rezervă decât puţine surprize, mai ales la Eschil şi Sofocle; interesul piesei este în altă parte, în latura morală sau a metafizicii: interogaţii asupra omului, a limitelor şi greşelilor sale (în special a *hybrisului*, lipsei de măsură), asupra drepturilor şi îndatoririlor lui faţă de cetate, asupra responsabilităţii lui în faţa destinului; interogaţii asupra ordinii în lume, asupra zeilor şi asupra dreptăţii. Prin intermediul dialogului erau exprimate diverse puncte de vedere. O dată cu Euripide, retorica îmbogăţeşte dezbaterile şi o veritabilă intrigă se leagă, cu peripeţii patetice şi lovituri de teatru, chiar cu un anume realism al spectacolului ce ne face să ne gândim la drama romantică! Însă această îndepărtare de concentraţia dramatică primitivă corespunde sfârşitului tragediei clasice.

Cele şapte piese ce ne-au parvenit de la **Eschil** (născut către 525, mort în 456) au ca principal resort dramatic angoasa personajelor şi, implicit, a spectatorului, în faţa destinului. În *Perşii* (472), subiectul se bazează — caz

excepţional — pe un eveniment istoric recent: înfrângerea perşilor în bătălia de la Salamina, în 480; piesa nu este decât aşteptarea anxioasă a demnitarilor de la curtea regală, apoi doliul şi lamentaţia de după aflarea dezastrului. O dată cu *Cei şapte contra Tebei* (467), subiectul este preluat din tradiţia legendară, ca şi în celelalte piese: *Rugătoarele* (463?), trilogia *Orestia* (458) — *Agammemnon, Choephorele* şi *Eumenidele* — şi *Prometeu încătuşat* (cu autenticitate controversată). Acţiunea este simplă; corul o comentează în cânturi de o amploare excepţională, pe când dialogul vorbit nu ocupă încă decât un loc redus; fiecare dramă seduce prin grandoarea ei majestoasă.

O dată cu **Sofocle** (cca. 495–405), tragedia se apropie mai mult de individ, care începe să fie confruntat cu o alegere ce îl va face să-şi manifeste propria responsabilitate; tragedia ilustrează prin acţiune măreţia omului, dar şi limitele sale. Dialogul dintre personaje se dezvoltă şi se îmbogăţeşte. Cea mai veche dintre piesele păstrate de la Sofocle pare să fie *Ajax*; urmează apoi *Antigona* (442), *Trachinienele, Oedip rege, Electra, Filoctet* (409) şi *Oedip la Colonos*, jucată în 401, după moartea dramaturgului. Avem de asemenea importante fragmente dintr-o dramă satirică, *Copoii*. Sensibil la fragilitatea omului şi la dificultăţile acestuia de a înţelege dorinţele zeilor, Sofocle nu ezită totuşi să îi propună un ideal eroic, al cărei culme este fără îndoială atinsă prin fraza sublimă a Antigonei: „Nu sunt născută pentru a împărţi ură, ci dragoste" (*Antigona*, v. 523).

Euripide (480–406) este pus de obicei în antiteză cu Eschil şi cu Sofocle. Într-adevăr, cu toate că este aproape contemporan cu cel de-al doilea, el diferă de acesta mai mult prin spirit decât prin formă. S-a spus adesea (nu fără

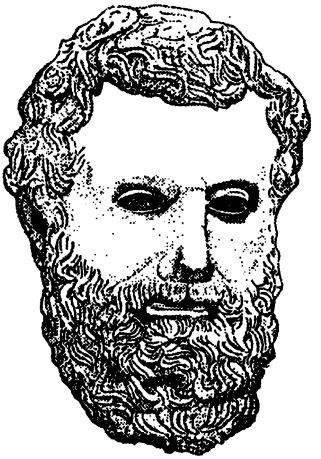

Eschil (muzeul din Napoli)

Sofocle (muzeul Luvru)

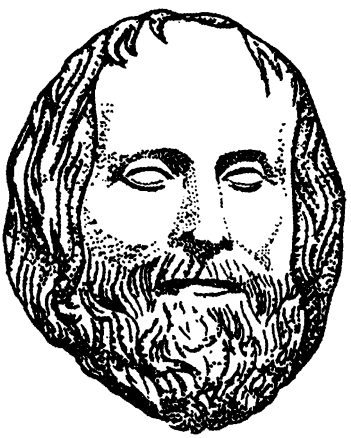

Euripide
(muzeul de pe Capitoliu)

Aristofan (?)
(muzeul Luvru)

Fig. 4. — *Portretele celor patru mari autori dramatici din secolul al V-lea*

a se exagera) că Euripide a făcut ca tragedia să coboare din ceruri pe pământ, introducând o imagine realistă şi patetică al oamenilor slabi şi mediocri, fie ei prinţi sau regi, care se epuizează prin eforturi zadarnice şi incoerente într-o lume adeseori absurdă. Format la şcoala sofiştilor, el se preocupă mai mult decât predecesorii săi de evenimentele contemporane şi de dezbaterile de idei, introducându-le în text chiar şi în locuri sau momente în care dezvoltarea dramei nu i-ar fi creat ocazia. Căci la Euripide acţiunea devine mai vie, mai complicată uneori până la punctul unde ea nu mai poate fi dezlegată decât de un *deus ex machina*. Printre tragediile integral conservate, cele mai vechi sunt fără îndoială cele tradiţionale: *Alcesta* (438), *Medeea* (431), *Heraclizii* (430?), *Hippolit* (428), *Hecuba, Andromaca, Rugătoarele, Heracle, Troienele* (415); lucrările posterioare anului 415 ilustrează mai pregnant dorinţa de înnoire şi de variaţie dragi autorului: *Electra, Elena* (412), *Fenicienele* (410), *Ifigenia în Taurida, Ion, Oreste* (408), *Ifigenia în Aulida* şi, în sfârşit, *Bacantele*, jucată în 406, după moartea dramaturgului. Autenticitatea piesei *Rhesos* este contestată, iar singura dramă satirică ce ni s-a păstrat de la el, *Ciclopul*, nu poate fi datată cu precizie.

Noutăţile introduse de Euripide loveau în tradiţia ateniană, aşa cum o arată ironiile poetului comic Aristofan în *Broaştele*. Totuşi, aceasta era calea viitorului, cea care va conduce la tragedia clasică a secolului al XVIII-lea. Euripide nu a avut în epocă urmaşi pe măsură; aceasta a contribuit fără îndoială la succesul prelungit al pieselor sale în secolele ce au urmat dispariţiei lui.

B) *Comedia*. Genul dramatic dominant începând cu sfârşitul secolului al V-lea este comedia. Născută dintr-un

fel de farsă carnavalescă, *cômos*, ce se derula în onoarea lui Dionysos, comedia propriu-zisă pare să fi apărut în Sicilia către sfârşitul secolului al VI-lea, prin **Epicharm**, apoi s-a răspândit în Grecia, mai ales în Attica, mai întâi prin câţiva autori cărora nu le cunoaştem decât numele, dar mai ales prin **Aristofan**, de la care ne-au rămas unsprezece piese: *Acarnienii* (425), *Cavalerii* (424), *Norii* (423), *Viespile* (422), *Pacea* (421), *Păsările* (414), *Lysistrata* şi *Tesmoforiile* (411), *Broaştele* (405), *Adunarea femeilor* (392) şi, în sfârşit, *Plutus* (388). Aristofan simbolizează pentru noi comedia veche, plină de vervă, de jocuri de cuvinte (dintre care unele foarte licenţioase), de satiră proaspătă, de caricatură, de fantezie, dar şi de reflecţii morale, filozofice şi politice, aflate permanent în relaţie strânsă cu actualitatea. Însă deja ultimele sale două comedii se apropie mai curând de comedia numită de mijloc, ai cărei principali reprezentanţi vor fi Antiphan şi Alexios din Thourioi, în Italia meridională a secolului al IV-lea.

Istoria. Toate lucrările teatrale elene sunt scrise în versuri, iar literatura elenă se confundă cu poezia până către sfârşitul secolului al VI-lea. Abia în veacul al V-lea proza îşi câştigă locul meritat şi o face mai întâi în genul istoric, o dată cu doi mari scriitori, Herodot şi Tucidide. Al doilea dintre ei, citat de noi în repetate rânduri datorită analizelor sale luminoase, este fără îndoială cel mai mare istoric grec şi unul dintre cei mai mari scriitori de limbă greacă.

Încă din secolul al VI-lea, Hecateu din Milet făcuse se pare dovada acelei preocupări faţă de informaţie şi faţă de critica raţională care deosebesc un veritabil istoric de un simplu cronicar; din păcate, opera lui s-a pierdut integral. Prin urmare, „părintele istoriei" pentru a folosi o

formulă pe care o datorăm lui Cicero, este pentru noi **Herodot** din Halicarnas (cca. 485–425). Lucrarea lui intitulată *Cercetare istorică* cuprinde lumea greacă şi barbară în perioada războaielor medice; ea nu se mulţumeşte să povestească evenimentele ci prezintă uneori cu naivitate dar întotdeauna cu o nestăpânită curiozitate, un studiu istoric, geografic, uneori etnografic, al unuia din cei doi beligeranţi, Imperiul Persan, cu multiplele sale aspecte puţin cunoscute grecilor. La Herodot, „istoria se colorează cu simpatie umană" (J. de Romilly).

O dată cu **Tucidide** (cca. 460–400) ia naştere, la sfârşitul secolului, veritabila istorie politică, aceea care îşi pune probleme asupra cauzelor evenimentelor, începând cu cele imediate şi ajungând până la cele îndepărtate, în scopul de a crea, conform chiar aprecierii autorului, „un tezaur dobândit pentru totdeauna". Cele opt volume ale operei tratează *Războiul Peloponesiac* până în 411, moartea împiedicându-l pe istoric să-şi ducă la capăt lucrarea. Redactate într-un stil strălucitor şi excepţional de dens, însufleţite de o varietate abilă de povestiri, analize reflexive şi discursuri atribuite principalilor protagonişti ai acestei drame colective care este războiul, majoritatea paginilor fac dovada unei măiestrii remarcabile, susţinută de o filozofie istorică laică şi raţională. Literatura elenă va da şi alţi istorici, a căror operă ne-a parvenit, mai mult sau mai puţin mutilată: Xenofon în secolul al IV-lea, Polybiu în secolul al II-lea, Diodor din Sicilia în secolul I; am greşi dacă i-am subestima; cu toate acestea, nici unul dintre ei nu va avea nici anvergura, nici, paradoxal, modernitatea lui Tucidide.

Elocvenţa. Spre deosebire de istorie, elocvenţa, care ia naştere ca gen literar în secolul al V-lea, nu îşi găseşte

imediat maeştrii. În al doilea sfert al veacului, doi sicilieni cărora nu le cunoaştem decât numele, Corax şi Tisias, se interesau în privinţa tehnicii discursului; apoi, sofiştii, teoreticieni ingenioşi, au elaborat, începând cu mijlocul secolului, un ansamblu de reguli ale artei oratorice, pe care **Antiphon** şi **Andocide** nu au întârziat să le pună în practică. De la cel dintâi, care este poate aceeaşi persoană cu Antiphon Sofistul, ne-au rămas trei discursuri judiciare (*Acuzaţia de otrăvire împotriva unei mame vitrege*, *Asupra morţii lui Herod* şi *Despre coreut*) şi trei serii de scurte discursuri fictive ce prezintă punctele de vedere ale acuzării şi apărării asupra unor subiecte precise şi asupra ideilor generale ce se dezvoltă din acestea. Cel de-al doilea, care, inculpat în episodul referitor la mutilarea statuilor lui Hermes, în 415, fusese obligat să se exileze, îşi pledează propria cauză în discursul *Despre reîntoarcerea lui* (cca. 410), folosind o argumentaţie ce se inspiră adesea, într-un mod un pic sec, din purele elemente didactice. Alte două discursuri ale lui datează din secolul al IV-lea, aşa cum este cazul şi cu cele ale primului mare orator antic, **Lysias**. Din opera acestuia, doar *Contra lui Erathostene* aparţine veacului al V-lea; în acest discurs, Lysias îl combate personal, cu căldură şi simplitate, pe unul dintre Cei Treizeci, vinovat de moartea fratelui său şi, o dată cu aceasta, face un rechizitoriu aspru întregului regim care răsturnase democraţia atenian în 404. Celelalte pledoarii ale sale care ne-au parvenit, în număr de treizeci, datează din prima treime a secolului al IV-lea. Ca gen literar, în „secolul lui Pericle" elocvenţa abia debutează, îndeosebi prin discursuri judiciare.

Capitolul IV

CREAŢIA ARTISTICĂ

În istoria artei greceşti şi chiar în istoria artei universale, secolul lui Pericle ocupă un loc de o importanţă excepţională, atât prin calitatea capodoperelor pe care le-a produs, cât şi, dacă privim veacul în ansamblu, prin evoluţia care a dus arta greacă de la arhaism la clasicism. Din acest punct de vedere, se dovedeşte crucială mai curând prima jumătate a secolului al V-lea şi mai puţin epoca lui Pericle propriu-zisă, schimbarea progresivă, dar ireversibilă, producându-se cu aproximaţie în anii războaielor medice.

În majoritatea domeniilor, epoca arhaică adusese arta greacă la porţile perfecţiunii. În exuberanta sa varietate, ea pregătise terenul pentru artiştii de geniu care, dintr-o dată, pe parcursul a doar jumătate de secol, vor duce la ideal unele tendinţe bine conturate între 530 şi 490. Perfecţiunea unei arte figurative în pictură şi sculptură, perfecţiunea unei arhitecturi pătrunsă de grija faţă de măsură şi armonie: astfel se va etala arta clasică în prima ei înflorire din secolul al V-lea. Într-o perioadă de tensiune internaţională care culminează cu războaiele medice, arta greacă devine mai gravă, mai austeră şi se debarasează definitiv de influenţa orientală. Acest nou climat apare mai ales în pictură şi în sculptură, dar el se resimte şi în arhitectură: stilul ionic cunoaşte o eclipsă în prima jumătate a secolului al V-lea, în vreme ce doricul, mai sobru, îşi atinge apogeul. Este ceea ce se numeşte clasicismul sever ori preclasicismul sau, în sculptură, stilul sever.

Către mijlocul secolului, Atena, al cărei rol fusese determinant în înfrângerea barbarilor, intră într-o perioadă

de putere politică şi economică, în cursul căreia atrage ca un magnet, în toate domeniile, personalităţile de talent. Supremaţia artistică a Atenei nu este poate atât de totală cum se consideră uneori, dar ea este incontestabilă în anii 450–420. Din ce în ce mai mult, marii artişti, indiferent de originea lor, călătoresc de-a lungul lumii elene şi, mai ales în sculptură, îndrumă creaţiile tuturor atelierelor: în epoca arhaică existau şcoli dominante; de acum încolo există maeştri, a căror influenţă se extinde mult dincolo de limitele unei şcoli: Myron, Policlet, Fidias sunt primii dintre aceste „faruri" ce iluminează sculptura clasică. Pictura este înnoită de către Polygnot din Thasos.

Din nefericire, de cele mai multe ori nu cunoaştem operele cele mai importante ale acestor artişti decât prin tradiţia literară ori prin copii mult mai târzii. În cazul picturii, fenomenul pare normal: situaţia este generală pentru toate perioadele anterioare picturii greceşti din cauza fragilităţii suportului (lemn, pânză, stuc); dar şi în cazul sculpturii ne confruntăm cu mari lacune: surprinzător, avem mult mai puţine originale ale statuilor clasice decât ale celor din perioada arhaică, iar majoritatea pieselor din secolul al V-lea care ne-au parvenit aparţin sculpturii arhitecturale, basoreliefuri sau plastică mică. Cărui fapt se datorează dispariţia majorităţii capodoperelor? Se pare că ele au căzut victimele propriei lor notorietăţi, care s-a prelungit până în epoca romană: a rezultat „deportarea" multor sculpturi clasice, mai întâi la Roma şi în Italia centrală, încă din vremea lui Sulla şi Cicero (să ne gândim la ditirambele acestuia din urmă contra lui Verres, care jefuise cetăţile greceşti din Sicilia), apoi la Constantinopol, în perioada decăderii Imperiului Roman şi, în sfârşit, distrugerea lor în anii triumfului creştinismului iconoclast ori în perioada invaziilor barbare. Operele arhaice au avut şansa să cadă în uitare, fiind astfel protejate de un jaf destructiv. În compensaţie, din secolul lui Pericle datează templele cele mai bine conservate, ca şi primele lucrări de artă ale arhitecturii civile.

1. Arhitectura clasică

În domeniul arhitecturii religioase, mult mai elaborată decât cea civilă, prima jumătate a secolului al V-lea reprezintă apogeul stilului doric pur. Poate ca o reacţie împotriva tentativelor de gigantism sau de amestec al stilurilor apărute spre sfârşitul secolului al VI-lea, mai mulţi arhitecţi din Grecia şi din Grecia Mare revin la construcţii unde triumfă rigoarea dorică, în temple periptere din piatră, cu dimensiuni medii şi proporţii armonioase; cel mult putem resimţi o influenţă ionică în alungirea progresivă a coloanelor, al căror raport dintre înălţime şi diametrul la bază nu încetează să crească. Planul tripartit se impune iar *cella* este împărţită în trei nave separate cu două rânduri de coloane dorice peste care se suprapune o colonadă de etaj, şi ea dorică. Corecţii optice (care apar foarte nete la Parthenon), sunt aduse liniilor verticale şi orizontale ale monumentului; pentru a se evita ca liniile orizontale să pară curbate la mijloc pentru un privitor aflat la oarecare distanţă, stylobatul (partea superioară a fundaţiei) este uşor bombat, iar această uşoară curbură se transmite până la antablament; pe cele patru părţi ale peristilului, coloanele, a căror trunchi este uşor arcuit pentru a compensa impresia de subţiere la mijloc, vor fi îndoite puţin, atât către centrul monumentului cât şi spre cel al colonadei, printr-o mişcare piramidantă menită de această dată să corijeze senzaţia pe care am avea-o că aceasta se deschide spre extremităţi în caz de perfectă verticalitate a elementelor; coloanele de colţ sunt discret îngroşate, astfel încât să contrabalanseze efectul de subţiere produs de lumina mai intensă care le învăluie.

Exemple ale acestor giuvaere ale stilului doric abundă; numeroase dintre ele sunt foarte bine conservate:

Templul Aphaiei din Egina (cca. 490; 6 x 12 coloane; 13,77 x 28,81 m); templele A şi E de la Selinonte, cca. 490–480 şi 470–460 (respectiv: 6 x 14 coloane şi 16,13 x 40,30 m; 6 x 15 coloane şi 25,32 x 67,73 m); templul zis „al Victoriei" de la Himera (cca. 470–460; 6 x 14 coloane; 22,90 x 55,80 m) templele Atenei de la Siracuza (cca. 480; 6 x 14 coloane; 22 x 55,02 m), templul Herei Lacinia de la Agrigent (cca. 470; 6 x 13 coloane; 16,91 x 38,10 m), templul lui Zeus din Olympia construit către 460 de către arhitectul eleean Libon (6 x 13 coloane; 27,68 x 64,12 m), templul lui Zeus de la Cyrene (cca. 460–440; 8 x 17 coloane; 31,80 x 69,65 m); templul Herei II de la Paestum (cca. 450; 6 x 14 coloane; 24,26 x 59,97 m); templul zis al Concordiei de la Agrigent (cca. 440; 6 x 13 coloane; 16,92 x 39,42 m), toate aproape intacte.

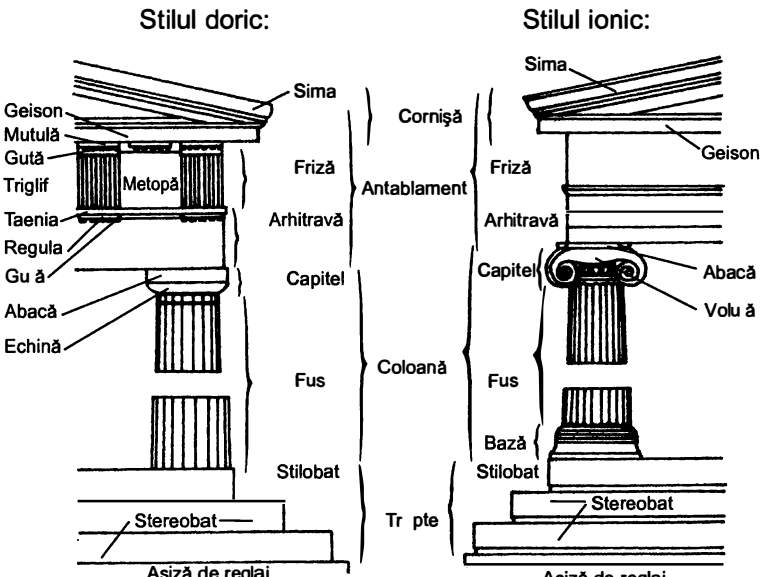

Fig. 5 — *Stilurile arhitectonice greceşti*

Cifrele vorbesc de la sine: aproape toate aceste temple sunt hexastile şi au pe laturile lungi între 12 şi 15 coloane; raportul dintre lungime şi lăţime este apropiat de 2 şi el se exprimă de obicei printr-o fracţie simplă: 9/4 la templul Herei din Agrigent, 7/3 la cel numit al Concordiei, 5/2 la cel de la Paestum. Raporturile dintre diferitele părţi ale monumentului sunt şi ele simple în general, fiind bazate pe o unitate specială, modulul sau *ratio*, care apare într-unul sau altul dintre elementele concrete (semidiametrul inferior al coloanei, sau interaxul dintre coloanele peristilului, spre exemplu); ele derivă din necesităţile arhitectonice şi sunt stabilite astfel încât să fie asigurată *symmetria* (cuvânt ce poate fi tradus prin „comensurabilitate") şi proporţia, care poate reprezenta — fără a fi un lucru obligatoriu — ceea ce Leonardo da Vinci va numi „proporţia de aur". Prin toate aceste elemente, se creează un ritm subtil, propriu fiecărui edificiu, elementul comun constituindu-l perfecta armonie a formelor pure.

Mai modeste ca templele, dar clădite cu aceeaşi grijă, sunt altarele, edificii votive dedicate de diferitele cetăţi în locurile sacre. În prima jumătate a secolului al V-lea sunt construite câteva valoroase sanctuare de acest gen: altarele dorice ale oraşelor Sicyone, Siracuza şi Bizanţ de la Olympia, cel al Atenei de la Delphi (cca. 490–485; 6,62 x 9,69 m); toate se reduc la două coloane *in antis* pe faţadă.

A doua jumătate a secolului este dominată de construcţiile de pe Acropola Atenei (fig.8): Parthenonul (447–432), realizat după planurile arhitecţilor **Ictinos** şi **Callicrates**, care reiau şi amplifică un proiect de templu (numit pre-Parthenon), început în anii 490–480 sau puţin mai târziu, în anii de glorie ai lui Cimon (asupra acestei

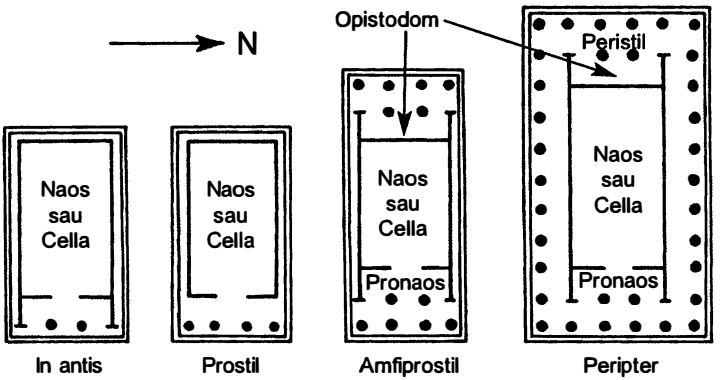

Fig.6. — *Diferite tipuri de planuri ale templelor greceşti*

datări părerile cercetătorilor sunt împărţite); Propyleele lui **Mnesicles**, între 438 şi 432; templul Atenei Nike, către anii 427–424; Erechteionul, între 421 şi 406. Toate aceste monumente sunt executate din marmură, material nobil prin excelenţă ce abunda în carierele Penteliculuí. Aspectul frapant constă în faptul că nici unul dintre cele patru nu reprezintă stilul doric pur.

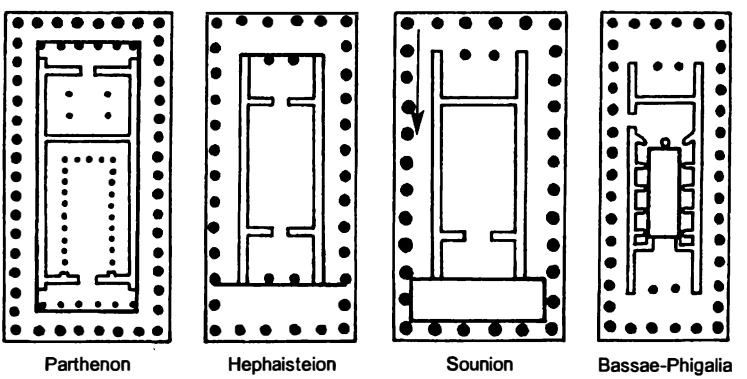

Fig. 7. — Temple dorice din secolul al V-lea dotate cu o friză interioară: Parthenon, Hephaisteion, Sounion, Bassae-Phigalia

La *Propylee* (18,12 x 25,4 m), dorice prin cele două faţade hexastile, pasajul central este flancat de fiecare parte de un rând de trei coloane ionice; marea sală de pe latura de nord servea drept pinacotecă. Parthenonul, deopotrivă templu şi altar, are o structură excepţională (8 x 17 coloane; 30,87 x 69,51 m, adică 100 x 225 picioare attice); între naos şi opistodom se intercalează „casa fecioarelor" (*oikos ton Parthenón*) în care se adunau tinerele fete consacrate zeiţei Atena şi care va sfârşi prin a da numele întregului templu; plafonul acestei săli era susţinut de patru coloane ionice; dar cele 46 de coloane ale peristilului, cele 12 coloane (6 + 6) ale pronaosului şi opistodomului, cele 46 de coloane interioare ale cellei (23 la parter, 23 la etaj) sunt dorice, ceea ce nu împiedică prezenţa celebrei frize, sculptată ca o bandă continuă deasupra coloanelor dorice prostile ale pronaosului şi opistodomului şi la înălţimea feţei externe a pereţilor laterali ai sekosului. Arhitecţii, fără îndoială împinşi de Fidias, care dorea punerea în valoare a colosalei statui de cult ce îi fusese comandată, au amenajat spaţiul interior al cellei lărgind nava centrală (cca. 11 m) şi propunând ca pentru întâia dată colonada ce o bordează să facă un ocol prin spatele statuii, asemenea unui sipet. Aceeaşi sensibilitate faţă de volum se regăseşte în proporţiile monumentului, care au la bază doar numerele 2 şi 3, pătratele şi pătratele acestor pătrate: raportul dintre lungimea şi lăţimea templului este 4/9, ca şi cel dintre înălţimea faţadelor (până la lăcrimar) şi lăţimea lor; astfel, se pot exprima următoarele rapoarte egale: $\frac{l}{L}=\frac{4}{9}=\frac{2^2}{3^2}=\frac{h}{l}$, de unde rezultă că $l^2=hL$; lăţimea monumentului, l este aşadar media geometrică dintre lungimea L şi înălţimea h, iar volumul paralelipipedului Parthenonului ($l \times h \times L$) este echivalentul cubului construit pe lăţimea sa, deoarece $lhL=l^2l=l^3$; cât despre raportul $\frac{h}{L}$, întrucât $h=\frac{l^2}{L}$ el va fi $\frac{l^2}{L}:L$, sau $\frac{l^2}{L}\times\frac{l}{L}$, adică $\frac{l^2}{L^2}$ sau $\frac{4^2}{9^2}$, sau $\frac{2^4}{3^4}$. Modulul

aritmetic se dovedeşte a fi a suta parte din lăţimea naosului, adică 10 dactili attici (cca. 0,192 m); de aici provin dimensiunile stylobatului, de 160 x 360 de module, şi raportul dintre lungimea şi lăţimea naosului care, exprimată în module, este de $\frac{160}{100}$, deci o valoare apropiată de numărul de aur (cca. 1,618). Dacă adăugăm la aceste observaţii numerice corecţiile optice, ne dăm seama ce rafinament a stat la baza construirii Parthenonului.

Stilul ionic nu a dispărut între 500 şi 450, lucru atestat spre exemplu de templul D de la Metapont (cca. 470), din această Italie de sud care este totuşi atât de dorică. Cu toate acestea, locul în care el cunoaşte o nouă înflorire, în a doua jumătate a secolului al V-lea, este Atena.

Micul templu tetrastil amfiprostil al *Atenei Nike* (5,44 x 8,27 m), operă a lui Callicrates, este un giuvaer artistic, dar asemenea lui era şi în Agrai templul zis al lui Ilissos (5,85 x 12,68 m), construit de Callicrates pe aceeaşi schemă (pronaos minuscul, naos aproape pătrat, fără opistodom) şi, bineînţeles, monumentul complex pe care îl numim *Erechteion* (11,30 x 22,76 m), care îşi datorează caracterul unic adăugării a două pridvoare, unul la nord, cu şase coloane ionice, şi altul la sud, cu cele şase faimoase cariatide. Acest templu marchează o cotitură în arhitectura greacă; „Aici decorul triumfă, se răspândeşte pretutindeni, fără legătură cu formele şi structurile arhitectonice şi independent de ele. El rupe deliberat cu o regulă fundamentală a tradiţiei care leagă decorul de forma arhitecturală" (R. Martin). Faţada orientală numără şase coloane ionice, însă la vest, patru semicoloane-pilaştri creează o falsă colonadă între doi pilaştri. Avem de-a face cu prima manifestare a unei arhitecturi de ornament, care se va dezvolta în epoca elenistică, dar în special în cea romană.

Acropola Atenei nu trebuie să ne facă să omitem alte temple importante care au fost construite în anii 440–410;

dorice prin structura exterioară, ele sunt influenţate de Parthenon în ceea ce priveşte amenajarea interioară (vezi fig.7):

Templul lui Hefaistos (6 x 13 coloane; 13,70 x 31,77 m) clădit pe colina ce domină Agora Atenei, cel al lui Nemesis de la Rhamnous (6 x 12 coloane; 10,15 x 21,40 m), al lui Poseidon de la capul Sounion (6 x 13 coloane; 13,47 x 31,12 m), templul zis al Atenienilor de la Delos (hexastil amfiprostil; 9,68 x 17,01 m) templul de la Segesta din Sicilia (6 x 14 coloane; 23,12 x 58,03 m), aparent neterminat. Conform mărturiei lui Pausanias, templul lui Apollo din Bassae Phigalia, în Arcadia (6 x 15 coloane; 14,48 x 38,24 m) ar fi fost construit de Ictinos; este un monument ce anunţă secolul al IV-lea prin cella sa cu navă unică mărginită de rânduri de coloane ionice împinse de-a lungul pereţilor laterali în scopuri exclusiv decorative la care se adaugă, pentru prima dată în Grecia, o coloană cu capitel corintic.

Abundenţa de temple construite în veacul al V-lea nu trebuie să eclipseze celelalte realizări arhitecturale. Spre exemplu la Eleusis este ridicat, către anul 450, noul *Telesterion*, vastă sală hipostilă (59,56 x 49,44 m) cu patru rânduri a câte cinci coloane, amenajată de Ictinos pentru celebrarea Misterelor Demetrei; la piciorul sudic al Acropolei ateniene este ridicat, în jurul lui 440, *Odeonul lui Pericle*, a cărui formă, zice-se, s-a inspirat din cea a cortului regelui persan Xerxes; pe Agora este edificat un *Bouleuterion* (sală de Consiliu), la marginea căruia apar primele porticuri sau *stoai* — mari galerii cu colonade, la început rectilinii şi modeste, cu o singură travee şi un singur nivel, ulterior dotate cu două travei separate de o colonadă axială şi cu aripi ieşite uşor în raport cu partea centrală, cum este cazul la porticul lui Zeus (cca. 425–410; lungime 43,56 m). Aceste stoai devin curând

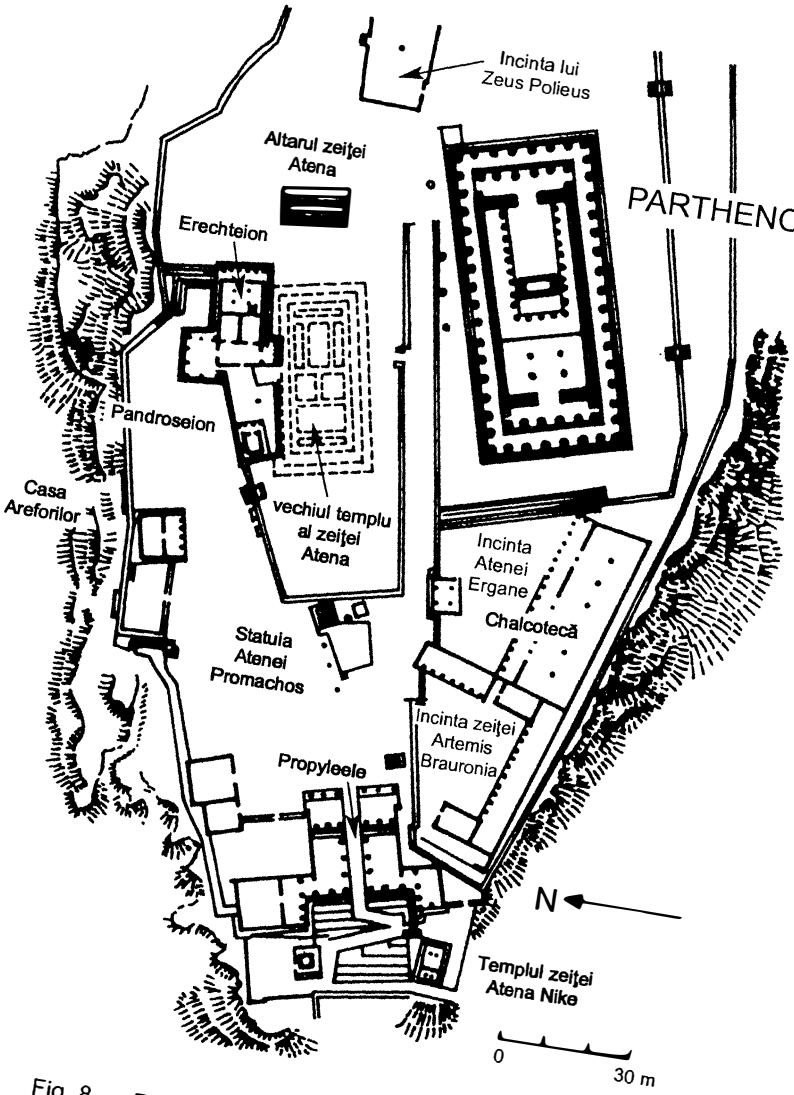

Fig. 8 — *Planul Acropolei Atenei în secolul al V-lea*

mai ample şi mai complexe, ca la sanctuarul lui Artemis de la Brauron (sfârşitul secolului al V-lea; stoa în formă de „?"); dorice la faţadă, ele adoptă stilul corintic pentru colonada interioară.

Acestor importante construcţii de arhitectură civilă li se adaugă câteva reuşite realizări ale arhitecturii militare, care rămâne însă un domeniu modest de-a lungul secolului al V-lea. Am menţionat deja restaurarea fortificaţiilor Atenei şi ale acropolei sale (zidurile lui Temistocle şi Cimon), efectuată după încheierea războaielor medice, precum şi construirea Zidurilor Lungi dintre Atena şi porturile sale. Printre alte lucrări de fortificaţii amenajate cu artă şi trăinicie în decursul secolului al V-lea, merită reţinute cele din Thasos, construite din marmură locală la începutul veacului, şi cele de la Amphipolis, din calcar, clădite o dată cu fondarea cetăţii, în 437–436; ambele s-au păstrat foarte bine, inclusiv cu porţile şi turnurile lor încă impunătoare.

Să amintim şi că urbanismul teoretic ia fiinţă în această perioadă, prin **Hippodamos** din Milet, care defineşte principiile unei structuri raţionale a spaţiului din cetate şi care preamăreşte avantajele planului ortogonal, caroiat, destinat unui viitor strălucit; Hippodamos însuşi, se spune, şi-a pus teoriile în practică prin amenajarea oraşului Pireu şi a coloniei panelenice de la Thourioi, din Italia meridională, la fondarea căreia se pare că a participat. Patria natală a lui Hippodamos, Miletul, va fi amenajată ulterior conform principiilor sale.

2. Sculptura clasică

Preclasicismul sau stilul sever (490–450). Către anul 500, stilul arhaic începe să dea semne de uzură; creaţiile frumoase, dar reci, prezintă un caracter convenţional,

fiind mai curând arhaizante decât autentic arhaice. Aşa ni se înfăţişează, de exemplu, figurile de luptători de pe primele frontoane ale templului Aphaiei din Egina. La Delphi, metopele tezaurului Atenienilor, cu puţin posterior anului 490, tratează faptele eroice ale lui Heracle şi Tezeu cu o incontestabilă vigoare, dar şi cu un rafinament manierist regăsit în unele mici bronzuri contemporane. Şocul războaielor medice antrenează o schimbare de mentalitate care se traduce, în sculptură, printr-un gust spre austeritate şi lipsă de fast, printr-o dorinţă de a exprima atitudini ferme, puternice şi chipuri impasibile, printr-o tendinţă de a anima corpurile şi a evidenţia în ele capacitatea de acţiune, chiar dacă aceasta este exprimată prin mişcări sobre ori este reţinută într-o imobilitate plină de tensiune.

Datorită izvoarelor scrise, cunoaştem mai mulţi sculptori ai acestei epoci: **Callon**, **Glaukias**, **Anaxagoras**, **Theopropos** şi, mai ales, **Onatas** din Egina; **Ageladas** din Argos; **Pythagoras** din Rhegion, care „pusese în evidenţă cel dintâi tendoanele şi venele, precum şi părul, cu mare exactitate" (*Pliniu, HN*, XXXIV, 59). **Critios** şi **Nesiotes**, autori ai unei refaceri a grupului statuar al Tiranoctonilor în 477; **Calamis**, autor al unui celebru Apollo Alexikakos („protector faţă de rele"); aceşti sculptori erau deja, se pare, personalităţi puternice, care ieşeau din limitele atelierelor lor. Ne-au parvenit un mare număr de opere originale, în special din marmură (efebul de pe Acropole, care ar putea fi atribuit lui Critios; efebul descoperit în 1979 la Motya, în extremitatea occidentală a Siciliei, posibil conducător de aurigă, datare controversată (aproximativ anul 460); capul „efebului blond" de pe Acropola Atenei; figurile de pe cel de-al doilea fronton estic de la Egina — anii 480 — şi ale celor două frontoane de la Olympia — către anii 460; metopele de la Olympia, ilustrând cele douăsprezece munci ale lui Heracle; reliefuri diverse, printre care placa de la Luvru numită „Exaltaţia

florii", „Atena melancolică" de pe Acropole şi „tripticul Ludovisi" ilustrând naşterea Afroditei, de la Roma) dar şi din calcar (metopele templului E de la Selinonte, către 460), din bronz (conducătorul de aurigă de la Delphi, salvat dintr-un grup votiv comandat de Polyzalos, fratele lui Gelon şi Hieron din Siracuza; Poseidon de la Muzeul Naţional din Atena, pe care unii îl atribuie lui Calamis; Apollo din Pireu, în cazul când se dovedeşte corectă datarea lui de către G. Dontas — anii 480) şi din pământ ars (grupul Zeus şi Ganymede de la Olympia, către 470, care şi-a păstrat policromia originală). Atribuirea acestor opere unuia sau altuia dintre artişti nu este certă şi ne este greu să-l credem pe Pausanias atunci când pune pe seama lui Paeonios şi Alcamenes frontoanele de la Olympia, în principiu mult posterioare. Tot stilului sever îi aparţin mici bronzuri, figurine din pământ ars, vase, reliefuri mici, monede de tipuri bogate şi variate şi plăci de pământ ars fabricate unele în Ciclade (la Melos), altele în Italia de sud (mai ales la Locroi).

Între anii 500 şi 460 tipul statuar se metamorfozează, iar majoritatea convenţiilor arhaice sunt abandonate: chipurile se lărgesc, ochii încetează să fie încremeniţi, nasul şi părul se scurtează, surâsul lasă locul unei expresii de gravitate serenă, ce se menţine chiar în reprezentările unor momente de efort sau durere. Corpul începe să fie înfăţişat în realitatea sa vie: muşchi, tendoane, vene, articulaţii, ies în evidenţă cu măsură, dar cu o precizie ce animă trupurile într-o fremătare perfect controlată. Imobilitatea nu mai este sinonimă cu rigiditatea; personajele în odihnă îşi găsesc în sfârşit o linişte naturală; greutatea corpului se lasă pe un picior, în timp ce celălalt se flexează, antrenând o uşoară înclinare a şoldurilor; ansamblul corpului efectuează, cu această ocazie, o rotaţie pentru a întări amploarea gestului. Realismul nu se regăseşte doar în detalii, aşa cum se întâmpla în

epoca arhaică; el respiră în acelaşi timp din atitudine, iar limitele lui sunt doar acelea impuse de dorinţa de a exprima o frumuseţe ideală.

Primul clasicism (450–400). Tranziţia de la stilul sever la stilul clasic s-a făcut pe nesimţite; cel mai mare artist al epocii este **Myron** din Eleutherai, un specialist al bronzului, de la care ne-a rămas o lucrare originală, dacă admitem atribuirea propusă de curând de G. Dontas: unul din marii războinici de bronz de la Muzeul din Reggio Calabria, descoperiţi în 1972 în largul mării, în dreptul localităţii Riace. Opera cea mai faimoasă a lui Myron, cunoscută prin copiile ei, este *Discobolul* (cca. 450), lucrare unde euritmia, adică descompunerea ideală a mişcării menită să creeze un perfect echilibru, este atinsă prin regruparea într-un instantaneu arbitrar a poziţiilor ce în realitate sunt succesive. O impresie de total realism este obţinută printr-o reconstrucţie ideală: acesta este unul din secretele primului clasicism.

Policlet din Argos trece înainte de toate ca specialistul în statui bărbăteşti nude: în picioare, în odihnă, dar animate de balansul unor uşoare mişcări contradictorii, în special între umeri şi şolduri. El încearcă să definească un cod al proporţiilor ideale, un *canon*; conform unuia dintre principiile acestui canon, înălţimea capului trebuie să reprezinte a şaptea parte din înălţimea întregului corp. Policlet creează, între 450 şi 420, *Discoforul*, Apollo cu lira, Kyniskos (este vorba de numele personajului) şi, mai ales, *Doriforul* (purtătorul de lance, circa 440) şi *Diadoumenos* (atlet încins cu o bentiţă — *diadema*, circa 425). Perfecţiunea formelor rămâne la el întrucâtva rece.

Fidias din Atena, contemporanul său, este cel mai important sculptor clasic grec. „Crescut în disciplina stilului

sever, Fidias i-a asimilat moştenirea, l-a eliberat de excesiva lui austeritate şi l-a condus la deplina desăvârşire" spunea Fr. Chamoux. El a lucrat deopotrivă bronzul (Atena *Promachos* de pe Acropole, 465–460, statuie de 9 m înălţime), aurul şi fildeşul (la colosalele statui criselefantine ale Atenei *Parthenos* din Parthenon, circa 445–440 şi a lui Zeus din Olympia, 435–425, înaltă de aproximativ 12 m!) şi în sfârşit marmura, mai cu seamă la decoraţiunile sculptate ale Parthenonului: pe metope (cca. 447–440), lupte inspirate din *Gigantomachie* la est, din *Centauromachie* la sud (de aici provin plăcile cele mai bine păstrate, majoritatea aflate la British Museum), din *Amazonomachie* la vest şi din războiul troian la nord; procesiunea *Panateenelor* pe friză (cca. 445–438), lungă de circa 160 m; naşterea Atenei pe frontonul estic, disputa dintre Atena şi Poseidon pe frontonul vestic (cca. 447–440). Chiar dacă este neîndoios faptul că Fidias nu a executat singur toate sculpturile de pe Parthenon, puternica lui personalitate a ştiut să impună un stil omogen în care modelul corpurilor, expresia chipurilor şi jocul de cute al vestimentaţiei ating o perfecţiune suverană, amestec de senzual şi demnitate (vezi fig. 9).

Cercetări recente au încercat să înnoiască şi să îmbogăţească interpretarea frizei Parthenonului. Pentru J. Boardman (The Parthenon Frieze — Another View, *Mélanges Fr. Brommer*, Mainz, 1977, p.39–49 şi pl.16), prezenţa în procesiune a 192 de cavaleri ar aminti de numărul exact al atenienilor căzuţi la Marathon conform lui Herodot (VI, 117), iar imaginea ar reprezenta trecerea în rândul eroilor cetăţii a acestor morţi glorioşi. Pentru L. Beschi (Il Fregio del Partenone: una proposta di lettura, *Rendiconti Academia dei Lincei*, 39, 1984, p.1–23; articol reluat în limba greacă în *Archaische und klassische griech. Plastik*, II, Mainz, 1986, p.199–224),

personajele de pe frizele vest şi nord, grupate câte patru sau multipli de patru, ar reprezenta organizarea religioasă şi militară a vechii Atene, în care cetăţenii erau repartizaţi în patru triburi, în vreme ce acelea de pe friza de sud, adunate câte zece, ar face ecoul reformelor democratice ale lui Clistene şi noii împărţiri a atenienilor în zece triburi; ansamblul procesiunii ar evoca-o pe cea a *Panateenelor*, având ca scop remiterea unui nou peplos Atenei, zeiţa tutelară a cetăţii, pe partea de est a frizei, acolo unde zeii îi primesc pe muritori; însă această evocare ar fi mai curând simbolică decât realistă şi ar corespunde unei tendinţe politice a lui Pericle de a preamări gloria democraţiei ateniene, intenţie tradusă artistic de amicul său Fidias.

Influenţa lui Fidias a fost enormă în a doua jumătate a secolului al V-lea. Ea se simte mai cu seamă pe basoreliefuri, funerare sau votive, precum cel de la Eleusis, ce înfăţişează iniţierea lui Triptolem de către Demetra şi Persefona (Muzeul Naţional din Atena). O regăsim în mica plastică, prin figurinele de pământ ars care reiau tipuri create de maestru. Micile bronzuri devin mai rare, dar au fost descoperite figuri frumoase de atleţi, de inspiraţie polycletiană.

Geniul lui Fidias nu trebuie să ne facă să-i omitem pe alţi mari sculptori contemporani sau puţin posteriori: **Cresilas**, portretistul lui Pericle; **Agoracrit**, autorul statuii lui Nemesis de la Rhamnous, către 420; **Alcamenes**, căruia îi datorăm se pare cariatidele de la Erechteion şi, conform ipotezei lui G. Dontas, cel de-al doilea războinic din bronz de la Riace; **Callimachos** şi **Paeonios** din Mende care, spre sfârşitul secolului, dau expresie tendinţelor noi către exuberanţă, spre exemplu prin reprezentarea materialelor textile ce încep aproape să fluture pe corpuri, subliniind prin transparenţă formele feminine graţioase; este cazul statuii Victoriei de la Olympia, lucrare a lui Paeonios (cca. 420) şi a celor de pe parapetul templului atenian al zeiţei Atena

Nike (cca. 410). Arta portretului vede lumina zilei în a doua jumătate a secolului şi se dezvoltă datorită unor artişti cum ar fi Cresillas, pe care l-am menţionat deja; unul dintre cele mai frumoase exemple ale acestei noi categorii de sculptură realistă este poate capul expresiv al bătrânului bărbos, din bronz, descoperit în 1969 în largul localităţii Porticello din Calabria şi păstrat la muzeul din Reggio; el poate data din anii 440–430, sau chiar 460–450, în ciuda rezervelor exprimate de unii cercetători, care îl situează la o dată sensibil posterioară.

Începând cu anii 430, unele opere denotă o rezistenţă faţă de tendinţele clasice: de exemplu, patetica Niobidă rănită, aflată la Muzeul Naţional din Roma, sculptată în Grecia Mare. La cumpăna secolelor al V-lea şi al IV-lea, friza bine conservată a templului din Bassae (aflată la British Museum) ilustrează o *Amazonomachie* şi o *Centauromachie* în care detaliile realiste şi gesturile expresive se multiplică.

3. Pictura, ceramica pictată, mozaicul

Arhaismul recent (525–480). În absenţa aproape completă a originalelor marii picturi din secolul al V-lea, suntem obligaţi să privilegiem, pentru a avea o imagine concretă a acestei arte, pictura vaselor din epocă, abundent păstrată până în zilele noastre. Ca să înţelegem ceramica pictată din secolul al V-lea, trebuie să urcăm în timp până la anii 525, când are loc la Atena o revoluţie tehnică destinată unui succes imediat şi unui mare viitor în veacurile următoare. De-a lungul primelor trei sferturi ale secolului al VI-lea, pictorii de vase, indiferent de atelierul unde lucrau, utilizau tehnica zisă a *figurilor negre* (pe fond clar). Această tehnică a atins apogeul la Atena către 540, prin artişti ca Exekias. Incapabili să facă în această tehnică mai mult decât

predecesorii lor, tinerii pictori dornici de originalitate încearcă, începând cu anii 530, să introducă noi soluţii: figuri negre pe un fond alb obţinut datorită unui angobe, figuri albe pe fond negru, figuri portocalii, şi, în sfârşit, figuri în culoarea naturală a argilei attice, pe fond negru, procedeu realizat prin aplicarea reversului celor descrise mai sus; astfel s-a născut, ca invenţie a unui artist anonim, elev al lui Exekias, numit convenţional „pictorul lui Andokides", tehnica zisă a *figurilor roşii.* Ea cunoaşte un succes fulgerător, care propulsează ceramica attică mult înaintea celorlalte ateliere de profil din spaţiul elen. Ca o consecinţă, atelierele ateniene nu vor întârzia să-şi impună pentru aproape un veac cvasimonopolul asupra producţiei de ceramică pictată.

Desigur, numeroşi pictori nu au renunţat prea curând la vechea tehnică: există vase decorate cu figuri negre până către mijlocul secolului al V-lea; dar ele sunt din ce în ce mai mult piese mediocre, unele păcătuind printr-o supraîncărcare a decoraţiei, altele prin caracterul neglijent. Doar amforele panatenaice pe care le primeau ca trofeu învingătorii din cadrul concursurilor Panateneelor vor rămâne, din conservatism religios, fidele vreme de secole unei figuri negre de calitate; una dintre feţe o reprezintă întotdeauna pe Atena, zeiţa tutelară a jocurilor, cealaltă ilustrează o probă sportivă; fără mari schimbări, aceste reprezentări vor rămâne prezente până în anii elenismului târziu.

Începând cu anul 525, cei mai buni pictori se lansează în aventura figurilor roşii. La început, în ateliere coabitează cele două tehnici; există numeroase vase pictate pe o parte cu figuri negre, iar pe cealaltă cu figuri roşii, fie de mâna aceluiaşi artist, fie de mâini diferite. După primele tatonări ale pictorului lui Andokides, ale lui Psiax şi Paseas, grupul de pionieri ai figurilor roşii începe să numere, după 515, artişti excepţionali, atât de mândri de talentul lor încât ne-au lăsat aproape toţi numele

înscrise pe vasele pictate: Oltos, Epictetos, Euphronios, Euthymides, Phintias, Smicros, Sosias. Avantajele noii tehnici erau numeroase: posibilitatea de a face o muncă de desenator şi nu de gravor, prin indicarea detaliilor cu ajutorul pensulei şi nu prin scrijelire; posibilitatea retuşurilor şi a realizării de rafinamente prin accentuarea liniilor; libertatea de a realiza un anumit joc de culori în gamele de cafeniu şi de negru prin diluarea mai mult sau mai puţin a vernisului. Calitatea grafică atinge repede perfecţiunea prin Epictetos, care reuşeşte să găsească un tuşeu în acelaşi timp net şi suplu, o încadrare armonioasă, un simţ al detaliului ce nu dăunează ansamblului. Căci pericolul îl constituia un rafinament miniaturist excesiv, o dorinţă de a reda detaliul dincolo chiar de realitatea perceptibilă: tendinţă vizibilă în special la Euphronios, a cărui virtuozitate se focalizează mai ales pe traducerea anatomiei masculine cu o precizie cvasiştiinţifică, ce merge uneori până la indicarea muşchilor interiori, invizibili în mod normal. Iar dacă aceşti pionieri ai realismului de detaliu rămân fideli unor anumite convenţii (de pildă ochiul, chiar şi la un profil, pare văzut din faţă), ei încep să încerce sugerarea mişcării şi a încordării corpului, asemenea unor sculptori de basoreliefuri contemporani lor.

A doua generaţie de artişti ai acestui stil numit sever (căci ceramologii denumesc astfel stilul de la începuturile figurilor roşii, între 525 şi 470, spre deosebire de specialiştii în sculptură, care situează stilul sever între 490 şi 450), continuă în direcţia unui mai mare realism cercetările inaugurate de pionieri.

Anumiţi pictori se specializează în decorarea vaselor mari, cum ar fi Myson şi acei pictori anonimi, numiţi convenţional după personajele pictate, după muzeul unde se află lucrarea lor cea mai de seamă sau după alte elemente care îi pot identifica: Cleophrades, Berlin, Nikoxenos, Eucharides, Syleea, Syriskos, Copenhaga, Harrow, Geras, Tyszkiewicz, Pan; alţii preferă să decoreze vase de mici dimensiuni, mai ales cupe, ca

Onesimos, Duris, Macron şi pictorii numiţi după Brygos, Antiphon, Triptolem, Bonn sau Colmar. Între 500 şi 470, aceşti maeştri, care aveau fiecare propria personalitate, se afirmă ca desenatori de talent. Ei mlădiază atitudinile personajelor lor şi, renunţând la reliefarea culorii, moştenită de la stilul figurilor negre, creează jocuri de nuanţe de brun, în special la redarea pletelor. Ei creează unele dintre cele mai frumoase vase ale ceramicii greceşti: amfora 2344 de la München, cu un admirabil grup dionisiac şi hydria 2422 de la Napoli, cu o sfâşietoare *Ilioupersis*, creată de pictorul lui Cleophrades; cupa G 152 de la Luvru, cu acelaşi subiect şi skyphosul 3710 de la Viena (Kunsthist. Museum), cu Priam aducându-i lui Ahile răscumpărarea pentru cadavrul lui Hector, de pictorul lui Brygos; cupa G 11 de la Luvru, de Duris, cu Eos-Aurora ţinând în braţe cadavrul fiului său Memnon, o *pietà* păgână foarte emoţionantă, etc.

Cât despre temele tratate, ele rămân aceleaşi cu cele de la sfârşitul secolului al VI-lea: scene mitologice (cum ar fi isprăvile lui Heracle şi Tezeu) alternează cu cele pe care le inspiră epopeea (*Ilioupersis*, spre exemplu) şi deja teatrul (apariţia unor eroine ca Danaë în epoca în care Eschil pune în scenă legenda ei); totodată apar din ce în ce mai mult scene cotidiene: dueluri anonime, dansuri, banchete, jocuri erotice, exerciţii sportive; figura umană este omniprezentă; prezentarea animalelor devine rară, cu excepţia celor doi însoţitori credincioşi ai omului: calul şi câinele.

Clasicismul (480–400). Mormântul numit al Scufundătorului de la Paestum este fără îndoială izvorul care ne oferă după descoperirea sa în 1969, cea mai completă imagine a marii picturi greceşti din jurul anilor 480. La prima vedere nu este vorba decât de un desen colorat, fără perspectivă, fără profunzime a câmpului, asemenea picturii din secolul al VI-lea. Dar un studiu atent arată că

esenţială este culoarea (roşu, albastru, verde), care joacă un rol funcţional în definirea siluetelor personajelor, în vreme ce liniile negre nu intervin decât pentru a introduce detalii. O grijă minuţioasă este acordată tratării chipurilor, care reuşesc să exprime intens sentimentele protagoniştilor (în cazul de faţă participanţii la un banchet): dorinţă amoroasă la unul, curiozitate buimacă la altul.

Această grijă faţă de expresivitate, această voinţă de a traduce *ethosul* (caracterul moral) al unui personaj prin fizionomia lui, le regăsim în centrul preocupărilor lui **Polygnot** din Thasos care, conform părerii lui Pliniu (*HN*, XXXV, 56), „a fost cel dintâi care a adus picturii aceste mari perfecţionări care constau în a deschide gura ori a-şi arăta dinţii şi a substituit antica rigiditate a chipului cu expresii variate". Polygnot, activ aproximativ între anii 475 şi 440, are şi pasiunea de a sugera o anumită profunzime a câmpurilor, prin etajarea pe mai multe niveluri a numeroaselor sale personaje, aşa cum o face în cadrul vastelor compoziţii (fără îndoială fresce), Cucerirea Troiei (*Ilioupersis*) şi Evocarea morţilor de către Odysseus *(Nekya*), aflate în *Ieské* (sala de reuniuni) a Cnidienilor de la Delphi, descrisă în detaliu de Pausanias (X, 25-31). Peisajul îşi face şi el apariţia, sub forma unui copac, a unui pârâu ori a unei plaje.

Micon din Atena, contemporan cu Polygnot, colaborează cu acesta la decorarea galeriei *Stoa Poikilé*, („porticul pictat") de la Agora Atenei, lucrare executată către anii 460; aici pictează o *Amazonomachie* precum şi bătălia de la Marathon. El pare a fi fost preocupat îndeosebi de reprezentarea volumelor personajelor. **Pleistainetos** şi **Panainos** participaseră la decorarea monumentului lui Zeus din Olympia, sculptat de ruda lor Fidias către 430. **Agatharchos** din Samos, botezat „Skenograful" pentru că

fusese cel dintâi care pictase decoruri de teatru, a avut o contribuţie importantă la progresul redării perspectivei şi a organizării spaţiului pictural. În ultima treime a veacului, **Apollodoros** din Atena îşi datorează numele de „skiagraf" („pictorul umbrelor") tentativelor sale de a realiza jocuri de umbre şi lumini şi degradeuri. Subiectele tratate rămân de inspiraţie esenţialmente epică şi mitologică, însă **Zeuxis** din Heracleea îşi propune să înnoiască subiectele, în sensul unei atmosfere mai dulci, mai destinse (Elena făcându-şi toaleta, o familie de centauri, Eros încoronat cu trandafiri etc). **Parrhasios** din Efes, rivalul său, trecea drept un specialist al portretului viu şi realist, fiind, totodată, autorul unor tablouri mici şi licenţioase. Idealul comun al tuturor acestor artişti rămâne acela de a reda realitatea în modul cel mai fidel posibil, continuând totuşi să privilegieze o realitate frumoasă, armonioasă, într-un cuvânt ideală.

Pictura vaselor este, în secolul al V-lea, un cvasimonopol atenian. O categorie specială, destul de apropiată fără îndoială de marea pictură, o constituie vasele pe fond alb, înfloritoare mai ales între anii 470 şi 400; lekythoi în majoritate, cu destinaţie funerară (prin urmare înfăţişând teme apropiate de cele ale stelelor: despărţirea de defunct, ofrandele la mormânt), dar şi alte vase, cu precădere cupe şi cratere. Desenul cedează aici locul unei picturi veritabile, cu o bogată paletă de culori. Inovaţiile marii picturi influenţează îndeosebi redarea perspectivei. Pictorii acestei tehnici speciale, chiar şi cei mai remarcabili, au rămas cu toţii anonimi; ei sunt desemnaţi prin nume convenţionale: pictorul lui Sotades, Ahile, Phiala, Tymbos, Thanatos, pictorul Trandafirilor, al Femeilor, al Tryglifelor, toţi aparţinând perioadei 460–410.

Însă majoritatea vaselor attice din secolul al V-lea rămân fidele tehnicii figurilor roşii, lipsite de concurenţa

figurilor negre, care dispar, mai puţin în Beoţia, unde ultimul sfert de veac înregistrează apogeul unui stil al figurilor negre viu, adeseori caricatural, numit *stilul din Cubirion* — după numele sanctuarului beoţian de lângă Teba, pentru care a fost creat. Între 470 şi 425, în ceramica attică se dezvoltă *stilul liber* cu figuri roşii, denumit astfel deoarece pictorii se detaşează acum de anumite convenţii, îndeosebi de reprezentarea ochiului văzut din faţă la profile. Atitudinile personajelor devin suple şi se diversifică.

Influenţa picturii monumentale se face simţită încă din anii 470–460 la pictorul Niobidelor, care împrumută de la Polygnot ideea etajării personajelor pe mai multe niveluri reprezentate prin linii ondulate (ca pe craterul G 341 de la Luvru, în care este ilustrat masacrarea Niobidelor de către Apollo şi Artemis). Hermonax şi pictorul Penthesileei, în cele mai bune lucrări ale lor, ştiu să anime chipurile cu priviri expresive (precum figura lui Ahile şi cea a amazoanei Penthesileea din medalioanele de pe marea cupă 2688 de la München). Către 450, pictorul lui Ahile exprimă cu naturaleţe puterea liniştită şi frumoasa atitudine a eroului (pe amfora 16571 de la Vatican); el decorează, ca şi contemporanul său numit pictorul Phialei, minunate vase cu fond alb.

În al treilea sfert al secolului, pictorul lui Cleophon se inspiră în mod sigur din reliefurile lui Fidias pentru a conferi personajelor o atitudine nobilă şi suplă; el îi va avea drept continuatori pe talentatul pictor al lui Dinos, apoi pe pictorii lui Cadmos şi Pothos. Alţi artişti, ca Polygnot şi membrii grupului său, încearcă să dea personajelor atitudini plastice, care nu scăpă întotdeauna unei anumite emfaze. Polion, Aison şi Aristophanes par a se inspira din ce în ce mai mult din marea pictură a epocii.

Temele sunt încă adesea mitologice sau eroice, dar proporţiile scenelor profane nu încetează să crească. Ele triumfă la sfârşitul veacului în *stilul înflorit*, anunţat în anii 430–420 de

delicatul pictor al Toaletei Femeilor, de sensibilul pictor din Eretria sau de prolificul pictor al lui Shuvalov şi reprezentat prin excelenţă de către pictorul lui Meidias. Graţioase tinere îmbrăcate în straie fin plisate se întreţin cu bărbaţi la fel de tineri, în vreme ce Eros zboară pe deasupra lor; chiar şi eroii tradiţional virili, precum Heracle, devin persoane sociale, agreabile. Mai multă putere regăsim în ultimul deceniu al secolului la pictorii lui Talos şi Pronomos, în pofida unui manierism expresionist al gesturilor şi chipurilor.

Noua tendinţă de a prefera scene cotidiene sau scene mitologice nonviolente se regăseşte în ceramica cu figuri roşii pe care o produc câteva ateliere mici, precum ceie din Corint ori din Beoţia şi mai ales, începând cu anii 430, din Italia meridională. Create fără îndoială de pictori şi ceramişti atenieni emigraţi probabil din cauza declanşării Războiului Peloponesiac şi a epidemiei de tifos, aceste vase italiote vechi sunt foarte apropiate de cele contemporane lor din Grecia propriu-zisă; influenţa vieţii de zi cu zi şi cea a teatrului este decisivă asupra alegerii temelor decorului figurativ.

Specialiştii disting două ateliere diferite, ambele sortite unui viitor strălucit în secolul al IV-lea: atelierul lucanian, care a fost localizat datorită descoperirilor arheologice din 1973 la Metapont, şi atelierul apulian, instalat la Tarent în ultimul sfert al veacului al V-lea. Primul din cele două este ilustrat de pictorul de la Pisticci, de pictorul Ciclopului şi îndeosebi de Amycos, apoi, în ultimii ani ai secolului, de pictorul de la Palermo, de pictorul Carneiei (sărbătoare în cinstea lui Apollo) şi de pictorul de la Policoro; craterul 8263 de la muzeul din Taranto, datat circa 410 şi atribuit pictorului Carneiei, înfăţişează o dansatoare cu rochie turbionantă, ce degajă graţie şi delicateţe remarcabilă. De începuturile atelierului apulian sunt legaţi pictorul Dansatoarei din Berlin, pictorul lui Sisif, al lui Hearst, al Arianei, pictorul de la Gravina şi pictorul Naşterii lui Dionysos; temele

decorului sunt inspirate de mitologie. Trebuie în sfârşit să semnalăm, în ultimul deceniu al secolului, debutul unei ceramici cu figuri roşii în Sicilia, şi aceasta puternic influenţată de prototipurile attice, având printre reprezentanţi pe pictorul Cerbului şi pe pictorul lui Circe. Ei vor avea succesori în secolul al IV-lea, dar mai curând în Campania şi în regiunea Paestumului decât în Sicilia, cel puţin la nivelul informaţiilor pe care le deţinem în prezent.

Tot la sfârşitul secolului al V-lea apare în Grecia mozaicul de artă. Este vorba exclusiv despre mozaicurile de pavaj, făcute pentru moment din mici pietre naturale de râu, într-o paletă de culori redusă la alb, negru şi roşu. Unele case din Olint, sau din Peninsula Chalcidică, oferă exemple ale acestor mozaicuri încă rudimentare; înflorirea mozaicului figurativ nu va avea loc decât progresiv, în decursul veacului al IV-lea, cu toate că şi acesta va rămâne încă fidel mozaicului de pietre de râu.

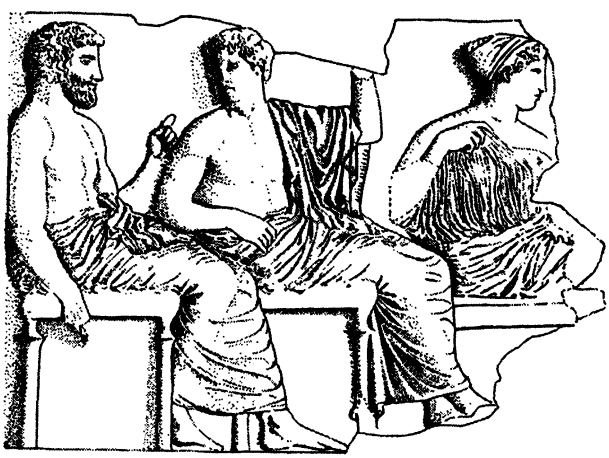

Fig. 9 — *Detaliu de pe friza Est a Parthenonului: Poseidon, Apollo, Artemis (Atena, Muzeul Acropolei)*

CONCLUZIE

În primele pagini ale lungului şi pasionantului roman istoric intitulat *Creaţia*, Gore Vidal evocă atmosfera Atenei din anul 445 prin intermediul activităţii eroului său, bătrânul ambasador persan Cyrus Spitama. Acesta, care îşi dictează reflecţiile tânărului Democrit, încheie astfel o serie de remarci asupra oraşului lui Pericle:

„Ceea ce caracterizează astăzi Acropola, sunt casele şi templele ce conţin imagini de zei pe care oamenii par a-i adora. Eu spun «par» pentru că, după părerea mea, şi în pofida conservatorismului funciar al atenienilor când este vorba de a menţine formele trecutului, aceşti oameni sunt fundamental atei — sau, aşa cum a remarcat unul dintre verii mei greci cu un periculos orgoliu: omul este măsura tuturor lucrurilor. Cred că în forul lor interior, atenienii sunt absolut convinşi de asta, deşi, paradoxal, ei sunt incredibil de superstiţioşi şi îi pedepsesc fără milă pe cei consideraţi vinovaţi de impietate."

Avea oare Cyrus Spitama dreptate? Probabil că nu în ceea ce priveşte masa poporului atenian care în acea epocă credea încă desigur în zeii lui tradiţionali, dar care nu va întârzia să se lase atras de divinităţi străine, ca Bendis, Sabazios, Cybele sau Adonis. Bătrânul ambasador persan, în persoana căruia trebuie recunoscut evident Protagoras, nu se înşela totuşi când se îndoia de sinceritatea credinţei *tuturor* atenienilor, începând chiar cu Pericle şi subliniază astfel unul dintre paradoxurile secolului al V-lea: naşterea agnosticismului şi ateismului

în paralel cu un formalism religios şi o superstiţie ce atinge nu numai poporul, dar şi personajele importante; spre exemplu înfrângerea atenienilor în faţa Siracuzei în 413 s-a datorat în parte unei temporizări excesive generată de încăpăţânarea strategului Nicias de a nu întreprinde nimic vreme de o lună după producerea unei eclipse.

Această opoziţie între agnosticismul anumitor gânditori sau lideri politici şi superstiţia oarbă a multor greci din secolul al V-lea nu este decât unul dintre numeroasele paradoxuri ale acestei epoci. Altele ar putea părea mai grave chiar în ochii contemporanilor noştri şi ar risca, dacă ar fi greşit înţelese, să discrediteze întregul secol al lui Pericle. Una dintre contradicţiile cele mai frapante se situează pe plan politic şi social. Cum putem vorbi despre egalitate şi de democraţie la Atena şi într-un anumit număr de alte cetăţi dacă sclavia constituia o regulă şi drepturile civice erau limitate la un număr restrâns de persoane? Cum a fost posibil ca Atena, având mereu pe buze cuvinte ca libertate şi autonomie, să arate faţă de aliaţii din Liga de la Delos un imperialism agresiv, pe care chiar ea îl recunoştea şi din care făcea un titlu de glorie?

Explicaţia constă în aceea că modul de a vedea şi a judeca nu era acelaşi cu cel din zilele noastre: toată lumea în secolul al V-lea admitea faptul că sclavia este o lege a naturii, fiind deci de neconceput acordarea de drepturi politice celor ce nu făceau parte prin naştere din comunitatea civică; de asemenea, era inacceptabil să se dea femeilor asemenea drepturi, ele fiind considerate prin natură inferioare bărbaţilor. Exista o ordine a lucrurilor impusă de natură şi de zei şi nu se punea problema modificării ei, cu atât mai mult cu cât, aşa cum va spune Aristotel, suveica războiului de ţesut nu se mişcă singură — ceea ce justifică în ochii lui necesitatea economică a

sclaviei. Ideile de protecţie socială sunt străine secolului al V-lea şi nimeni nu îşi pune problema să reglementeze spre exemplu condiţiile de muncă, indiferent că este vorba de munca sclavului, a metecului sau a omului liber; toată lumea dă dovadă de cel mai mare fatalism şi îşi plasează speranţa în noroc şi în zei. Cât despre imperialismul hegemonic al marilor cetăţi, el nu şochează spiritele. Atena îşi arogă dreptul de a domina cetăţile mai slabe în numele autonomiei, libertăţii de iniţiativă şi dinamismului ei; se consideră că tot o lege a naturii este şi aceea ca cetăţile puternice să le comande pe cele mici şi să le exploateze. Era suficient să se rămână sub limita de unde începe excesul, conform celebrei maxime gravate în templul de la Delphi: „Nimic prea mult."

Această căutare a unui echilibru ideal este unul din demersurile esenţiale ale multor spirite din secolul lui Pericle. Artiştii, îndeosebi sculptorii şi arhitecţii, se preocupă de atingerea lui încă dinainte de mijlocul secolului şi, în domeniul politic, Pericle însuşi face din el o deviză a acţiunii sale. Însă pretutindeni echilibrul este un lucru precar şi numeroase elemente se conjugă pentru a-l ameninţa. Catastrofele naturale, fără a fi abundente, nu lipsesc de-a lungul secolului al V-lea: erupţia Etnei în 476, cutremurul de pământ din Laconia în 465, care periclitează echilibrul social al Spartei din cauza izbucnirii unei revolte a hiloţilor, epidemia din 430–428, care loveşte dur Atena. Războaiele sunt, aşa cum am văzut, flagelul secolului; aspre, ucigaşe, sălbatice, ele exacerbează pasiunile şi conduc la excese şocante de cruzime: execuţia prizonierilor perşi în timpul luptei de la Salamina, masacrarea înspăimântătoare a altor greci de către înşişi atenienii, în diferite momente ale Războiului Peloponesiac (în special Skione, 421 şi Melos, 415).

Cu toate acestea — aici este o altă contradicţie a secolului — ideea de delicateţe face unele progrese, aşa cum o dovedeşte, în ceramica pictată, gustul crescând pentru scene idilice, în care Eros zboară tandru în mijlocul tinerilor îndrăgostiţi. Asistăm la cazuri de iertare care provoacă admiraţia în comparaţie cu ceea ce se va întâmpla în repetate rânduri în epocile ulterioare. Un exemplu semnificativ ne este furnizat de un episod banal din istoria Siciliei, petrecut pe la mijlocul secolului. Cetăţile greceşti Siracuza şi Agrigent se confruntau în acea perioadă cu deşteptarea naţionalismului indigenilor: siculii, având în fruntea lor un conducător îndrăzneţ, Doucetios, se proclamă independenţi şi cuceresc teritorii importante; grecii încep represiunea şi îi învinge în 450; Doucetios se predă.

„Nu se luminase încă de ziuă când el ajunse în piaţa publică din Siracuza; aşezându-se la baza altarelor, el se puse la dispoziţia îndurării siracuzanilor şi îşi oferi persoana şi pământurile sale acestora. Mulţimea, la auzul unei veşti atât de neaşteptate, dădu năvală în piaţa publică iar magistraţii convocară o adunare pentru a delibera asupra atitudinii ce trebuia luată faţă de Doucetios. Câţiva oratori care aveau obiceiul să întărâte poporul susţineau că el trebuia pedepsit ca duşman, fiind răzbunate astfel toate necazurile pricinuite de el; dar cei mai înţelepţi dintre senatorii prezenţi la adunare afirmară că trebuie respectat dreptul supliantului. Ar fi ruşinos să fie ucis un proscris al Fortunei şi este demn de mărinimia poporului ca acesta să fie salvat, o dată cu respectul zeilor. De îndată adunarea proclamă într-un glas graţierea lui Doucetios. Siracuzanii, după ce îl cruţară astfel pe supliant, îl trimiseră la Corint, ordonându-i să-şi petreacă acolo viaţa, asigurându-i totodată mijloacele de trai." (Diodor din Sicilia, XI, 92)

Frumos exemplu de iertare, relativ rar în antichitate, mai ales din partea unor greci (sau romani) faţă de un barbar. Ideea de linişte îşi croieşte şi ea drum către sfârşitul secolului. În domeniul politic, anumite spirite încep să propovăduiască concordia (*homonoia*), atât în interiorul cetăţii, cât şi între cetăţi, aşa cum o va face fără încetare Isocrate în decursul deceniilor ce vor urma.

Secol de cruzime şi de bunătate, secol de democraţie şi de imperialism tiranic, secol de sclavie şi de libertate, secol al superstiţiilor şi al primelor spirite agnostice, secol de criză morală şi de repunere în cauză a valorilor trecutului, sau mai curând de reînnoire a acestor valori printr-o modificare a bazelor lor în sensul interesului şi bunăstării omului: secolul lui Pericle este un secol al contrastelor, al paradoxurilor, al contradicţiilor, într-un cuvânt, un secol de viaţă intensă. Este un secol agitat, violent, clocotitor chiar, însă latura negativă pe care o constituie războaiele, masacrele, nedreptăţile, îngustimea spiritului unora, nu trebuie să facă uitate măreţia arhitecturii, nobleţea literaturii, talentul şi raţionalismul sofiştilor, originalitatea gândirii lor şi a altor filozofi şi căutarea, la Atena, a unei democraţii cât mai largi posibile în limitele mentalităţii epocii. Nu trebuie să idealizăm secolul lui Pericle; ar însemna să-l deformăm, să-l simplificăm, să-l desfigurăm; nu toţi sculptorii din secolul al V-lea sunt Myron, Policlet sau Fidias, după cum nu toţi oamenii politici au anvergura lui Pericle; nu trebuie nici să aruncăm anatema asupra unui secol nelipsit de slăbiciuni. Doar arătându-i strălucirile şi mizeriile, contrastele şi complexitatea, bogăţia şi viaţa, doar nelimitându-ne la istoria Atenei, căreia i s-a exagerat adesea calitatea de „şcoală a Greciei", doar astfel îi vom aduce cel mai potrivit omagiu şi vom evita să-i falsificăm imaginea printr-o simplificare abuzivă. Arta

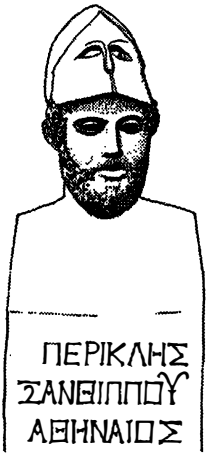

Pericle (muzeul Vatican)

Pericle (British Museum)

Fig. 10 — Portrete ale lui Pericle

şi gândirea secolului lui Pericle au creat numeroase capodopere care strălucesc ca nişte imnuri închinate frumuseţii şi inteligenţei. Însă spatele decorului face şi el parte integrantă din secol şi oferă mai multă semeţie multiplelor vârfuri ce se înalţă într-o splendoare adesea perfectă ori apropiată de perfecţiune.

BIBLIOGRAFIE

TEXTE ANTICE (OPERE LITERARE ŞI INSCRIPŢII)

Majoritatea textelor literare pe care le semnalăm sunt editate în colecţia bilingvă Universités de France (col. Budé). Doar traducerea franceză în diverse alte ediţii: Garnier, Pléïade (*Historiens grecs*: Hérodote et Thucydide: *Tragiques grecs*: Eschyle et Sophocle; Euripide; *Présocratiques*: Plutarque, *Les Vies des Hommes illustres*), colecţii de buzunar (Folio, Garnier-Flammarion, Le Livre de poche).

Texte referitoare la artişti şi opere de artă reunite în J. Overbeck, *Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Kunste bei den Griechen*, Hildesheim 1959 (1-a ediţie, Leipzig, 1868); vezi şi A. Reinach, *Recueil Milliet: Textes grecs et latins relatifs à l'histoire de la Peinture ancienne*, I. Klincksieck, 1921 (reed. Macula, „Deucalion", 1985).

Pentru inscripţii, vezi în special: M. N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions, I: To the End of the V-th century B.C.* (a 2-a ed., Oxford, 1946) şi R. Meiggs, D. M. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the V-th c. B.C. (Oxford, 1969)*; vezi de asemenea B. D. Meritt, H. T. Wade-Gery, M. F. MacGregor, The *Athenian tribute lists,* Cambridge (S.U.A.), 1939-1953.

TEXTE GENERALE UTILE PENTRU SECOLUL AL V-LEA

P. Cloché, *Le monde grec aux temps classiques*, Payot, 1958; Fr. Chamoux, *La civilisation grecque à l'époque archaique et classique*, Arthaud, 1963 (reed. în format mic, 1983); P. Leveque, *L'aventure grecque*, A. Collin, 1964 (reed. 1986); H. Van Effenterre, *L'âge grec: 520-270 av. J.-C.*, Larousse, 1968; Ch. Delvoye, G. Roux (şi colab.), *La civilisation grecque de l'Antiquité à nos jours*, Bruxelles, La Renaissance du Livre, 1969; F. Ruzé, M. C. Amouretti, *Le monde grec antique*, Hachette, 1978 (reed. 1990).

Politică, economie, societate: G. Glotz, *La citée grecque*, La Renaissance du Livre, 1923 (A. Michel, 1968); V. Ehrenberg, *L'État grec*, Maspero, 1982; H. Van Effenterre, *La cité grecque. Des origines à la defaite de Marathon*, Hachette, 1985; V. Martin, *La vie internationale dans la Grèce des cités (VI^e-V^e s.)*, Sirey, 1940; Cl. Mossé, *Les institutions politiqes grecques à l'époque classique*, A. Collin „U2", 1967; *La tyrannie dans la Grèce antique*, PUF, 1969; *Histoire d'une démocratie: Athènes*, Seuil, 1971; *La démocratie grecque*, ed. MA, 1986; T. A. Sinclair, *Hist. de la pensée politique grecque*, Payot, 1953; J. Bordes, *„Politeda" dans la pensée grecque jusqu'à Aristote*, LBL, 1982; P. Roussel, *Sparte*, de Boccard, 1939; P. J. Rhodes, *The Athenian Boulé*, Oxford, 1972; Ch. G. Starrr, *The Birth of Athenian Democracy. The Assembly in the V-th century B.C.*, Oxford, 1990; R. K. Sinclair, *Democracy and participation in Athens*, Cambridge, 1987; M. Austin, P. Vidal-Naquet, *Économies et sociétés en Grece ancienne*, A. Collin, „U2", 1972; P. Schmitt-Pantel, *La cité au banquet. Histoire des repas publics dans les cités grecques*, Roma, BFR, 1992; Y. Garlan, *La guerre dans l'Antiquité*, Nathan, 1972; *Les esclaves dans la Grèce ancienne*, Maspero, 1982; P. Ducrey, *Guerre et guerriers dans la Grèce antique*, Payot, 1985; W. K. Lacey, *The Family in Classical Greece*, Ithaca (New York), 1968 (reed. 1989); D. Cohen, *Law, sexuality and society: the enforcement of morals in Classical Athens*, Cambridge, 1991.

Filozofie, ştiinţă, literatură: *The World of Athens: an introduction to classical Athenian culture*, Cambridge, 1984; J. de Romilly, *La loi dans la pensée grecque, des origines à Aristote*, LBL, 1971; *Problèmes de la démocratie grecque*, Hermann, 1975 (Agora, 1986); *Précis de litterature grecque*, PUF, 1980; W. Jaeger, *Paideda: la formation de l'homme grec*, Gallimard, 1964; P. Dumont, *La cité grecque archaique et classique et l'ideal de tranquillité*, LBL, 1980.

Religie: L. Bruit-Zaidman, P. Scmitt-Pantel, *La religion grecque*, A. Collin, 2989; M. Jost, *Aspects de la vie religieuse en Grèce (début du V^e s. à la fin du III^e s. av. J.-C.)*, SEDES, 1992; I. Kasper-Butz, *Die Göttin Athena in Klassischen Athen: Athena als Repräsentatin des demokratischen Staates*, Frankfurt, 1990.

Artă: *Democracy and classical culture*, Atena, 1985 (catalogul unei expoziţii de la Muzeul Naţional); K. F. Johansen, *The Attic Grave Reliefs of the Classical Period*, Copenhaga, 1951; Chr. W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones*, Zurich, 1993; P. M. Fraser, T. Ronne, *Beotian and West-Greek Tombstones*, Lund, 1957; W. Schild-Xenidou, *Boiotische Grabund Weih-reliefs arch. und klass. Zeit*, Müchen, 1972; H. Biesantz, *Die thessalischen Grabreliefs*, Mainz, 1965; E. Pfuhl, H. Mobius, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, Mainz, 1977-1979; B. Schmaltz, *Griechische Grabreliefs*, Darmstadt, 1983; U. Haussmann, *Griech. Weihreliefs*, Tübingen, 1979; B. Ashmole, *Architect and Sculptor in Classical Greece*, Londra, 1972; D. Haynes, *The Technique of Greek Bronze Statuary*, Mainz, 1992; J. Frel, *Panathenaic Prize Amphoras*, Atena, 1973; M. Robertson, *The art of vase-painting in classical Athens*, Cambridge, 1992; J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases: the Archaic Period*, Londra, 1975; *Athenian Red Figure Vases: the Classical Period*, Londra, 1989; P. Moreno, *Pittura greca: da Polignoto ad Apelle*, Milano, 1987; A. D. Trendall, *Red Figure Vases of South Italy and Sicily*, Londra, 1989.

LUCRĂRI GENERALE PRIVIND SECOLUL AL V-LEA

G. Glotz, *Hist. grecque, II: La Grèce au V^e siècle*, PUF, 1936; Ed. Will, *Le monde grec et l'Orient*, I; Le V^e siècle (510–403), PUF, 1972; J. Boardman, *Cambridge Ancient History, IV: Persia, Greece and the Western Mediterranean ca. 525 to 479 B.C.*, Cambridge, a 2-a ed., 1955; N. G. L. Hammond, *The Classical Age of Greece*, Londra, 1975; Ph. Gaultier, Cl. Mosse: *Athènes au temps de Périclès*, Hachette, „Âges d'Or et Réalités" 1964; K. W. Weber, *Perikles. Das goldene Zeitalter von Athen*, Munchen, 1985; P. Devambez, *L'art au siècle de Périclcs*, Lausanne, 1955; K. Schefold, *La Grèce classique*, A. Michel, „L'art dans le monde", 1967; J. Charbonneaux, R. Martin, Fr. Villard, *Grece classique*, Gallimard, „L'Univers des Formes", 1969; *Greek Art: Archaic into Classical*, ed. C. G. Boulder (Cincinnati Classical Studies, V), Leyde, 1985; *L'esperimento della Perfezione: Arte e Società nell'Atene di Pericle*, a cura di E. La Rocca, Milano, 1988.

Politică, economie, societate: P. Leveque, P. Vidal-Naquet, *Clisthène l'Athènien*, LBL, 1964; P. Tozzi, *La rivolta ionica*, Pisa, 1978; A Dascalakis, *Problèmes historiques autour de la bataille de Thermopyles*; de Boccard, 1962; O. Picard, *Les Grecs devant la menace perse*, SEDES, 1980; J. Carcopino: *L'ostracisme athénien*, F. Alcan, 1909 (ed. d'Aujour'hui, 1984); J. Labarbe, *La loi navale de Thémistocle*, LBL, 1957; R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford, 1972; P. J. Rhodes, *The Athenian Empire*, Oxford, 1985; L. Homo, *Périclès: une experience de démocratie dirigé*, R. Laffont, 1954; J. Hatzfeld. *Alcibiade. Étude sur l'hist. d'Athènes à la fin du V^e siècle*, PUF, 1951; O. Aurenche, *Les groupes d'Alcibiade, de Léogoras et de Teucros. Remarques sur la vie politique athénienne en 415 av. J.-C.*, LBL, 1974; E. Levy, *Athènes devant la défaite de 404; hist. d'une crise ideologique*, de Boccard, 1976; D. Kagan, *The Fall of the Athenian Empire*, Cornell UP, 1987; J. Fr. Bommelaer, *Lysandre de Sparte*, de Boccard, 1981; V. Ehrenberg, *The People of Aristophanes: a Sociology of Old Attic Comedy*, Oxford, a 2-a ed., 1951.

Filozofie, ştiinţă, literatură: J. Duchemin, *Pindare poète et prophète*, LBL, 1955; C. M. Bowra, *Pindar*, Oxford, 1964; J. Peron, *Les images maritimes de Pindare*, Klicksieck, 1974; D. O'Brien, *Pour interpreter Empedocle*, LBL, 1981; J. de Romilly, *Thucydide et l'imperialisme athénien*, LBL, 1947; *Histoire et raison chez Thucydide*, LBL. 1957 (ed. a 2-a, 1967); *La crainte et l'angoisse dans le Théatre d'Eschyle*, LBL, 1958 (a 2-a ed., 1971); *L'evolution du pathétique, d'Eschyle à Euripide*, PUF, 1961 (a 2-a ed., 1980); *La tragédie grecque,* PUF, „Sup", 1970 (a 2-a ed., „Quadrige", 1982*); Le temps dans la tragédie grecque*, Vrin, 1971; *La modernité d'Euripide*, PUF, 1986; *Les grands sophistes dans l'Athènes de Périclès*, de Fallois, 1988; F. Heinimann, *Nomos und Physis: Herkunft und Bedeutung einer Antithese im gr. Denken des 5. Jahrhunderts*, Basel, 1945; J.-P. Vernant, P. Vidal-Naquet, *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, I (Maspero, 1971) şi II (La Decouverte, 1986); H. C. Baldry, *Le théatre tragique des Grecs*, Maspero, 1975; O. Taplin, *The Stagecraft of Aeschylus*, Oxford, 1977; *Greek Tragedy in Action*, Berkeley, 1978; S. Saïd, *La faute tragique*, Maspero, 1978; *Sophiste et tyran, ou le problème du „Prométhée enchaîné"*, Klincksieck, 1985;

A. Moreau, *Eschyle: la violence et le chaos*, LBL, 1985; K. Reinhardt, *Eschyle et Euripide*, Ed. Minuit, 1972; *Sophocle*, Ed. Minuit 1971; G. Kirkwood, *A study of Sophoclean drama*, Ithaca (S.U.A.), 1958; J. Lacarrière, *Sophocle dramaturge*, L'Arche, 1960; G. Germain, *Sophocle*, Seuil, 1965; G. Ronnet, *Sophocle poète tragique*, de Boccard, 1969; E. Delebecque, *Euripide et la guerre du Péloponnèse*, Klincksieck, 1951; R. Goossens, *Euripide et Athènes*, Bruxelles, 1962; F. Jouan, *Euripide et les légendes des Chants cypriens*, LBL, 1966; R. Aelion, *Euripide, héritier d'Eschyle*, LBL, 1983; V. H. Debidour, *Aristophane*, Seuil, 1962; J. Taillardat, *Les images d'Aristophane*, LBL, 1965; P. Thiercy, *Aristophane, fiction et dramaturgie*, LBL, 1986; D. Roussel, *Les historiens grecques*, PUF, 1973; A. de Selincourt, *L'univers d'Hérodote*, Gallimard, 1966; G. Lachenaud, *Mythologies, religion et philosophie de l'histoire dans Hérodote*, Champion, 1978; F. Hartog, *Le mirroir d'Hérodote*, Gallimard, 1980; J. C. Riedinger, *Étude sur les Helleniques: Xenophon et l'Histoire*, LBL. 1966; J. Jouanna, *Hippocrate*, Fayard, 1992.

Arte:

1. Arhitectură: R. Carpenter, *The Architects of the Parthenon*, Londra, 1970; G. W. Elderkin, *Problemes in Periclean buildings*, Princeton, 1939 (Washington, 1973); H. Knell, *Perikleische Baukunst*, Darmstadt, 1979; R. Martin, *L'Acropole d'Athènes*, BNP, 1982; S. Woodford, *The Parthenon*, Cambridge, 1981;

2. Sculptură: Ch. Piccard, *Manuel d'archeologie grecque: la sculpture, II : période classique: V^{e} siècle*, Picard, 1939; J. Charbonneaux, *La sculpture grecque classique*, I. éd. de Cluny, 1943 (Gonthier, 1945); J. Boardman, *Greek Sculpture: the Classical Period*, Londra, 1985; B. S. Ridgway, The Severe Style in Greek Sculpture, Princeton, 1970; *V-th century styles in Greek sculpture*, Princeton, 1981; P. Jacobsthal, *Die melischen Reliefs*, Berlin, 1931; H. Pruckner, *Die lokrischen Tonreliefs*, Mainz, 1968; R. Tolle-Kastenbein, *Frühklass. Peplosfiguren*, Mainz 1980; E. Berger, *Das Basler Artzrelief. Studien zum griech. Grabund Votivrelief um 500 v. Chr und zur vorhippokratischen Medizin*, Basel, 1970; H. Hiller, *Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts v. Chr.*, Tubingen, 1975; S. Brunnsacker, *The Tyrant-slayers of Kritios and Nesiotes*, Lund, 1955; P. Orlandini, Calamide, Bologna, 1950; Fr. Chamoux, *L'Aurige de Delphes*

(Fouilles de Delphes IV, 5), de Boccard, 1955 (reed.1989); *La statua marmorea di Mozia e la scultura di stile severo in Sicilia (Instituto di Archeologia, Univ. di Palermo: Studi e materiali, 8),* Roma, 1988; J. Dorig, *Onatas of Aegina*, Leyde, 1977; *The Olympia master and his collaborators*, Leyde, 1987; B. Ashmole, N. Yalouris, *Olympia. The sculptures of the Temple of Zeus,* Londra, 1967; *Due bronzi da Riace: rinvenimento, restauro, analisi ed ipotesi di interpretazione (Bolletino d'Arte,* serie specială, nr.3/I şi II*),* Roma, 1984; P. E. Arias, *Mirone,* Florenţa, 1940; *Policlete*, Milano, 1964; Th. Lorenz, *Poliklet, Doryphoros*, Stuttgart, 1966; D. Arnold, *Die Polikletnachfolge*, Berlin, 1969; H. Beck, P. C. Bol, M. Bucking, *Poliklet, der Bildhauer der griechischen Klassik*, Mainz, 1990 (catal. unei expoziţii la Frankfurt); E. Langlotz, *Phidias-probleme*, Frankfurt, 1947; G. Becatti, *Problemi Fidiaci*, Milano-Florenţa, 1951; C. Blumel, *Phidiasische Reliefs und Pathenonfries*, Berlin, 1957; Fr. Brommer, *The Sculptures of the Parthenon*, Londra, 1979; J. Boardman, D. Finn, *The Parthenon and his Sculptures*, Londra 1985; E. Berger, *Die Parthenon in Basel: Documentation zu den Metopen*, Mainz, 1986; N. Leipen, *Athena Parthenos, a reconstruction*, Toronto, 1971; B. Schlorb, *Untersuchungen zur Bildhauergeneration nach Phidias*, Waldsassen, 1964; W. H. Schuhhardt, *Alkamenes*, Berlin, 1977; H. Koch, *Stud. zum Theseustempel in Athen*, Berlin, 1955; J. Dörig, *La frise est de l'Héphaistedion*, Mainz, 1985; A. Leibundgut, *Künstlerische Form und konservative Tendenzen nach Perikles: ein Stilpluralismus im 5. jahrhundert v. Chr.?,* Mainz, 1989; R. Carpenter, B. Ashmole, *The sculpture of the Nike Temple parapet*, Cambridge (S.U.A.), 1929; Ch. Hofkes-Brukker, A. Mallwitz, *Der Bassai-Fries*, Munchen, 1975;

3. Pictură şi pictură pe vase: E. Löwy, *Polygnot*, Viena, 1929; R. B. Kebric, *The paintings in the Cnidian Leschè at Delphi and their historical context*, Leyde, 1983; J. D. Beazley, *Der Berliner-Maler,* Berlin, 1930 (= *The Berlin Painter*, Mainz, 1974); *Der Kleophrades-Maler*, Berlin, 1933 *(= The Kleophrades Painter*, Mainz, 1974); *Der Pan-Maler*, Berlin, 1931 *(= The Pan Painter, Mainz*, 1974); A. B. Follmann, *Der Pan-Maler*, Bonn, 1968; D. C. Kurtz, *The Berlin Painter*, Oxford, 1982; E. Kunze-Gotte, *Der Kleophrades-Maler unter Malern schwartzfiguren Amphoren,*

Mainz, 1992; A. Cambitoglou, *The Brygos Painter*, Sydney, 1968; M. Wegner, *Brygosmaler*, Berlin, 1973; *Duris*, Munster, 1968; D. Buitron-Oliver, *Douris*, Mainz, 1993; E. Papoutsaki-Serbeti, *Le peintre de Providence* (în l. greacă), Atena, 1983; T. B. L. Webster, *Der Niobidenmaler*, Leipzig, 1935; H. Diepolder, *Der Penthesilea-Maler,* Leipzig, 1936 (Mainz, 1974); H. R. W. Smith, *Der Lewismaler*, Leipzig, 1939 (Mainz, 1974); J. H. Oakley, *The Phiale Painter*, Mainz, 1990; Ch. Dugas, *Aison et la peinture céramique à Athènes à l'époque de Périclès,* H. Laurens, 1930; A. Lezzi-Hafter, *Der Schuwalow-Maler: eine Kannenwerkstatt der Parthenonzeit*, Mainz, 1976; *Der Eretria-Maler*, Mainz, 1988; G. Nicole, *Meidias et le style fleuri dans la céramique antique*, Geneva, 1908; W. Hahland, *Vasen und Meidias*, Berlin, 1930 (Mainz, 1976); G. Becatti, *Meidias. Un manierista antico*, Florenţa, 1947; L. Burn, *The Meidias Painter*, Oxford, 1987; W. real, *Stud. zur Entwicklung der Vasenmalerei im ausgehenden 5 Jahrhundert v. Chr.*, Münster, 1973; E. Pottier, *Étude sur les lécythes blancs attiques à représentations funeraires*, A. Fontemoing, 1883; J. D. Beazley, *Attic White Lekythoi: Patterns and Painters*, Oxford, 1975; J. R. Mertens, *Attic White Ground: its Development on Shapes other then Lekythoi*, New York, 1977; J. Wehgartner, *Attische weissgrundige Keramik*, Mainz, 1983; A. D. Trendall, *Frühitaliotische Vasen*, Leipzig, 1938 (=*Early South Italien Vase Painters*, Mainz, 1974).

CUPRINS

PREFAŢĂ 5
INTRODUCERE 11

Capitolul I
CRONICA UNUI SECOL DE RĂZBOAIE
ŞI RIVALITĂŢI ÎNDÂRJITE 21
1. Lumea elenă în zorii „secolului lui Pericle" 21
2. Revolta Ioniei şi războaiele medice (499–479) 23
3. Imperialismul atenian şi
disensiunile dintre cetăţile greceşti (479–431) 28
4. Războiul Peloponesiac (431–404) 35
5. Lumea elenă la sfârşitul secolului al V-lea 42

Capitolul II
POLITICĂ, ECONOMIE ŞI SOCIETATE 45
1. Structurile sociale, îndeosebi la Atena şi Sparta 47
2. Aspecte ale vieţii economice 53
3. Principalele regimuri politice
şi evoluţia lor în secolul al V-lea 62

Capitolul III
EFERVESCENŢA INTELECTUALĂ ŞI ÎNFLORIREA
FILOZOFIEI, ŞTIINŢEI ŞI LITERATURII 76
1. Efervescenţa de idei
la Atena şi în întreaga lume elenă 77
2. Progresul ştiinţific 92
3. Literatura 95

Capitolul IV
CREAŢIA ARTISTICĂ 106
1. Arhitectura clasică 108
2. Sculptura clasică 116
3. Pictura, ceramica pictată, mozaicul 122

CONCLUZIE 131
BIBLIOGRAFIE 137

Cartea de faţă reprezintă o succintă, dar plină de substanţă sinteză consacrată istoriei cetăţilor greceşti, în secolul al V-lea î.Hr., urmărind şi explicând evoluţia şi triumful Atenei între războaiele medice (490–478 î.Hr.) şi războiul peloponesiac (431–404 î.Hr.), perioadă socotită apogeul istoriei şi civilizaţiei ateniene.

Reconstituirea propusă, care integrează concluziile unui veac de dezbateri aprinse, se impune cititorului avizat şi îl convinge pe cel care abia acum începe să se intereseze de civilizaţia Greciei Antice.

Secolul lui Pericle examinează, pe rând, istoria evenimentelor care au marcat veacul al V-lea î.Hr., structurile socio-economice definitorii pentru cetate şi relaţia lor cu instituţiile politice, dar şi efervescenţa culturală, intelectuală şi artistică din Atena acelei epoci.

Colecţie coordonată de **ŞERBAN PAPACOSTEA,**
membru corespondent al Academiei Române

În curs de apariţie:

- ***BABILONUL***
  de Béatrice André-Salvini

ISBN: 973-653-686-6